

Llocs perduts: Cementiris i sinagogues de Ciutat de Mallorca (Segles XIII – XV)

MARGALIDA BERNAT I ROCA

Introducció

Sobre la comunitat jueva existent a Mayûrqa en general i la que habitava Madîna Mayûrqa en particular no se'n tenen gaire notícies i qualsevol comentari que es faci no passa d'esser una pura hipòtesi. El panorama canvia a partir de 1229, encara que les dades no són abundoses.¹ Amb tot, poc a poc es van coneixent més aspectes del seu esdevenir fins 1435 –moment en què es dona per extingida l'Aljama illenca–, tant a partir de la relectura de treballs antics com per l'aparició de moderns. Ara bé, en uns i altres es detecten absències d'elements importants, cosa que fa mal d'entendre l'esdevenir d'una comunitat jueva, sobre tot pel que respecte al dia a dia. Es tracta de tres institucions bàsiques² com ara:

- les sinagogues –poc conegudes en la seva totalitat.
- els cementiris –pràcticament ignorats.
- els banys rituals –els grans desconeguts.

A les línies que segueixen es tractaran les dues primeres, mentre que la tercera s'haurà d'obviar. La raó és molt senzilla: en l'estat actual, no es tenen notícies fiables de quins, quants i on eren; i no és qüestió de recórrer a tradicions difuses que en volen veure allà on la documentació i l'arqueologia demostren el contrari o resten mudes.

¹ Ricard SOTO COMPANYY: "La aljama jueva de Ciutat en el siglo XIII (época de Jaime I)", *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana (BSAL)*, XXXVI, Palma, 1978, 145-184.

Ricard SOTO COMPANYY: "Alguns homes rics. El paper dels jueus durant el segle XIII", *Bulletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, VII, Barcelona, 1996, 27-39.

Ricard SOTO COMPANYY: "Algunes consideracions sobre el paper dels jueus en la colonització de Mallorca durant el segle XIII", *Sobre els jueus i conversos de les Balears* – Palma, 1999, 13-40.

² Ricardo IZQUIERDO BENITO: "Espacio y sociedad en la Sefarad medieval", *Juderías y sinagogas de la Sefarad medieval. XI Curso de Cultura Hispanojudía y Sefardi*, Cuenca, 2003, 29-56; veure 45-52.

1.- Els cementeris

No deixa de cridar l'atenció que els cementeris jueus tinguin un paper tan minso donada la seva importància com a espai sagrat, juntament amb les sinagogues i els banys rituals. En la voluminosa obra de Mn. Antoni Pons, tan detallista en altres coses, es dediquen poc més de dues planes a tractar aquesta institució³ i es deixen en blanc punts tan capitals com quants n'existiren, la seva localització i quin destí tengueren després de la desaparició oficial de l'Aljama mallorquina.

El que aquí es pretén, en la mesura del que sigui possible, és recollir les dades per ara a l'abast i donar algunes respostes a les qüestions enunciades, per més que se sap que aquestes notes no esgoten el tema i que, per damunt de tot, han de servir de punt de partida per a investigacions més exhaustives sobre la comunitat jueva mallorquina en general.

Figura 1: Ubicació dels cementeris en relació a les portes i localització de les sinagogues documentades

- 1: Cementeri de la Porta de Porto Pi
- 2: Cementeri de la Porta del Camp
- 3: Cementeri de la Porta de Santa Margalida
- A: Sinagoga del Call de l'Alnudayna
- B: Sinagoga del Call Menor o Callet
- C: Primera Sinagoga Major del Call nou o Major Major
- D: Sinagoga Nova o Menor del Call Major
- E: Segona Sinagoga Major del Call Major

³ Antoni PONS PASTOR: *Los judios del Reino de Mallorca en los siglos XIII y XIV*, Palma, Vol. 2, 1984, 82-84.

En l'estat actual de la investigació, es té que les referències documentals a les quals acudir no són excessivament abundoses i sí bastant fragmentàries. I, a la vegada, els elements arqueològics que podrien aportar qualque informació, senzillament no existeixen ja que, com es veurà, es varen dispersar des de temps enrere. Malgrat tot i amb aquest escàs bagatge, es poden treballar dos aspectes prou importants. D'una banda, es possible determinar unes primeres zones usades com a cementeris (Figura 1) Per altra part, també és factible establir la seva localització fora de recinte murari medieval de Ciutat de Mallorca, sempre propera a portes i, en general, encaixada en el marc de les prescripcions que determinen que un indret sigui idoni per a l'emplaçament d'un cementeri jueu.⁴

En el camí de Portopí

Una de les primeres referències a un cementeri jueu a Ciutat de Mallorca data d'un moment quasi immediat a la conquesta de 1229. L'11 de juliol de 1231 es feu la donació d'un alfondec emprat pels cristians en època musulmana per esser habilitat com a cementeri jueu.⁵ Tanta rapidesa obliga a inserir aquesta donació en el bloc de les concessions fetes per Jaume I als jueus habitants de Madīna Mayūrqa per agrair-los el recolzament rebut i es feia sense cap tipus d'obligació. De totes maneres, sembla que no es posà per escrit fins un cert temps després, prop de deu anys, per més que s'ignoren les causes d'aquest retard. La notícia següent és una ordre del rei, de 8 de maig de 1252, per a què no s'extraguessin pedres ni terra d'aquest cementeri.⁶ Per la manera amb què s'al·ludeix el lloc, se l'ha de considerar com a únic en el moment i fa suposar que es tracta del mateix de 1231.

Amb un primer condicionant negatiu que podria suposar l'ús anterior per part de cristians, l'emplaçament reunia, en canvi, altres característiques favorables. De fet, cap a començaments del segle XIII, aquesta zona es trobava a la vora del camí de Portopí. Era un paratge limitat al sud per la costa, amb un petit penya-segat i la desembocadura d'un torrent a l'est, presidida per una elevació que, amb el temps, es coneixeria com a barri d'Es Jonquet, però despoblat en aquells moments. Res més, per ara, se sap de les seves vicissituds al llarg del segle XIII i no és fins el regnat de Sanxo de Mallorca que es torna a tenir qualque indici.

Arran de la confiscació de 1314 i 1315 de tots els béns dels jueus de Ciutat de Mallorca, consta que un cementeri emplaçat en aquesta mateixa zona passà a propietat reial. Això va fer possible que el rei Sanxo, a Perpinyà estant, el 6 de novembre de 1319 en

⁴ R. IZQUIERDO BENITO: *Juderías y sinagogas ...*, 51.

⁵ Lorenzo PÉREZ MARTÍNEZ: "Corpus Documental Balear. Reinado de Jaime I", *Fontes Rerum Balearium*, núm 1, Palma, 1977, Doc. 74 - *Item damus, concedimus et laudamus per alodium franchum et liberum, pro cimiterio, illud alfondegum extra civitatem, in quo christiani, tempore maurorum, consueverat comorari sicut clausum est undique. In quo videlicet alfondego possitis sepelire libere et absolute ad voluntatem vestram sine metu alicuius persone.*

⁶ J. VILLANUEVA: *Viaje Literario a las Iglesias de España. Viaje a Mallorca*, Madrid, 1851/1852, Vol. XXII, 330-331 - *Item, statuimus sub pene centum morabatinum quod aliquis Christianny vel Crhistiane, vel Sarracenus vel Sarracena, non sitauncus de cetero effodere lapides nen terram in cimiterio vestro; et quicumque contra venit, penam praedictam incurrat.*

fes donació als jurats de la Universitat i Regne de Mallorca.⁷ La identificació entre el cementeri donat per Jaume I i el cedit per Sanxo de Mallorca sembla evident. La redacció és molt precisa en la seva localització, que s'indica sense dubtes: a l'exterior del recinte murari i prop de la porta de Portopí (Figura 1: Núm. 1), que no és altra que la Bâb al-Djadîd andalusina.

En temps relativament recents hi va haver dubtes sobre l'emplaçament exacte de la porta de Portopí de l'antic recinte medieval de Ciutat de Mallorca, ja que les successives reparacions⁸ i, sobre tot, la construcció del recinte renaixentista havia emmascarat qualsevol vestigi.⁹ Amb tot, la seva ubicació, en el segle XIX era ben coneguda¹⁰ i no era difícil retrobar-la, tant i més quan Mn. Pons, a mitjans del segle XX, ho assenyalava amb bastant de detall tot dient que es trobava ben amagada en el que va esser el polvorí del ja desaparegut quarter d'artilleria.¹¹ S'hagué de confirmar, emperò, per troballes arqueològiques d'entre els anys 1999 i 2002 que en posaren al descobert els restes arquitectònics. Aquests evidencien com el llenç de l'antiga murada musulmana discorria pel darrera de les cases del costat est del carrer de Sant Pere, mentre que l'anomenat camí de Portopí era una via exterior que vorejava el glacis tot partint de la plaça de les Drassanes. El primer tram d'aquest camí, a 1300, s'integrà en el traçat viari de Ciutat de Mallorca al construir-se una nova murada i, ja carrer, s'ompli d'alfóndecs i cases de certa prestància.¹²

El cert és que, a partir de 1319, l'ús privat al qual es va voler destinat el Fossar dels Jueus i que pareixia excloure altres instal·lacions que les relacionades amb la construcció i aparellament de vaixells, aviat es va veure entremesclat amb altres interessos, per més que als peus d'Es Jonquet hi hagué efectivament un varador. La donació es feia sense reserves, prioritzant la dedicació a drassanes, però sense deixar de banda altres aplicacions de benefici públic.¹³ D'aquí que prest se li pogués donar una altra utilitat: la instal·lació de molins fariners de vent, que aprofitaven l'oratge de la mar.

I així consta que, en poc més de vint anys, aparegueren els primers, qualcun dels quals encara subsisteix. Per començar, el 8 de febrer de 1339 se sap que Berenguer Terrassa i Bernat Roca abonaren els drets pel lluïsmo d'un molí de vent en el Fossar del Jueus en

⁷ Juan VICH Y SALOM; JUAN MUNTANER Y BUJOSA: *Documenta Regni Majoricarum (Miscelánea)*, Palma, 1945, Doc. 114 - *Damus fidelibus nostris iuratis et universitati civitatis predictae perpetuo illud solum seu terre spacium nostrum in quod fuit olim cimiterium iudeorum quod es extra dicte civitatis portale quod dicitur de Portupino*.

A. ORTEGA VILLOSLADA: "Donación de Sancho I de Mallorca de un antiguo cementerio judío en la Ciudad de Mallorca", *Espacio, tiempo y forma. Serie III - Historia Medieval*, 4, Madrid, 2001, 143-162.

⁸ Maria BARCELÓ CRESPI: "Adobs en la murada de la Ciutat de Mallorca", *BSAL*, 45, Palma, 1989, 155-163.

⁹ Margalida BERNAT I ROCA; Jaume SERRA I BARCELÓ: "El darrer recinte: els inicis de la quinta murada de Ciutat de Mallorca (s. XVI)", *Estudis Baleàrics*, 70, Palma, 2002, 37-60.

¹⁰ Pedro de A. PEÑA: "Antiguos recintos fortificados de la Ciudad de Palma (Conclusión)", *BSAL*, II, Palma, 1887, 97-98.

¹¹ A. PONS: *Historia de los judíos ...*, 1, 32.

¹² A. PASCUAL; J. LLABRÉS: *El Baluard de Sant Pere i la Ribera del Moll*, Palma, 2004, 15-17.

¹³ VICH; MUNTANER: *Documenta Regni Majoricarum*, Doc. 114. - [...] *quod semper locus publicus et ad publicum et comune servicium deputatus, videlicet per construuntar ibi naves et alia vasa marítima. Et fiant ibidem cetera apta decencia necessaria ac utilia, prot requit condicio ipsius loci et cuislibet alterius ad usum et servicium publicum deputati prot iurati Majoricarum duxeret ordinandum*.

terres que foren de Nunó Sanç.¹⁴ D'aquesta referència es desprèn una dada de no poc interès: que el fossar en trobava en terres que formaven part del que havia estat la dotació del comte del Rosselló. Dels grans magnats de conquesta, d'aquest és l'únic del qual consta que erigís un call en la seva porció urbana, situada al bell mig del que va ésser Madīna Mayūrqa,¹⁵ emulant el rei.

El fet és que entrà en competència amb ell a l'hora d'atreure població jueva, tant la que pogués ésser autòctona com aquella que hagués vingut amb les hosts de conquesta i els repobladors. Però, a més a més, també va rebre importants donacions –del rei i d'altres magnats com el bisbe de Barcelona, o del compte d'Empúries– a la zona portuària¹⁶ i se sap que hi havia un carrer dels Jueus, encara que la referència és tardana.¹⁷ De totes maneres, en el moment d'aquesta transacció, aquests terrenys formaven part del patrimoni reial, ja que els béns de Nunó Sanç revertiren a la corona amb la seva mort a 1247. La puntualització de què l'indret havia pertengut a Nunó Sanç no és més que una referència precisa per a una millor identificació.

El molí de 1339, en un marc de ràpides transaccions, va ésser venut a 1340, especificant-se que es trobava en el Fossar dels Jueus, en el lloc on se solia vendre llenya.¹⁸ Dos anys més tard, el 6 de les idus de març de 1342, Bernat Ros va vendre la seva part a Antoni de Quart i es tornà insistir en què es tractava de l'esmentat fossar a prop de la mar.¹⁹ El cert és que, a la segona mitat del segle XIV, no està tan clar que aquest cementeri es trobàs totalment en desús, encara que el més segur seria dir que no havia desaparegut del tot. Ho fa suposar una notícia aïllada, de 1361, segons la qual Bona, viuda del *phiscus* Salomó va fer reconstruir la tomba del seu marit allà enterrat.²⁰

A partir d'aquí, les referències es van espaiant. La següent data és de març de 1390 i informa com Catalina, viuda de Pere Alemany, efectuava una nova transacció relacionada amb els molins, ja derruïts, situats davant l'església de Santa Catalina.²¹ Per altra banda, el bescuiter Gabriel Murta va vendre a Berenguer Pomar, fuster, unes cases inequívocament situades al mateix indret.²²

¹⁴ ARM (Arxiu del Regne de Mallorca) – RP (Reial Patrimoni) 3.780, 26v. Les referències documentals procedents de RP i ECR (Escrivania de Cartes Reials) es troben publicades en altres treballs amb diferent finalitat que la que aquí se'ls dona. Veure:

G. LLOMPART: "País, paisatge i paisanatge a la taula de Sant Jordi de Pere Niçard", VV.AA.: *El cavaller i la princesa. el Sant Jordi de Pere Niçard i la Ciutat de Mallorca*, Palma, 2001.

¹⁵ M. BERNAT I ROCA: "De Madīna Mayūrqa a Ciutat de Mallorca. Feudalismo e infraestructura artesanal (Ciutat de Mallorca, 1230-1300)", *Boletín de Arqueología Medieval*, XII, Madrid, 2005, 139-190; veure Plànol I.

¹⁶ Pablo CATEURA BENNASAR: "Repoblación, urbanización y comercio: El puerto de la Ciudad de Mallorca durante el siglo XIII", *Mayurqa*, 21, Palma, 1985/1986, 91-99.

¹⁷ Diego ZAFORTEZA Y MUSOLES: *La Ciudad de Mallorca. Ensayo histórico-toponímico*, Palma, 1988/1989, 5 vols. Vol. V, 100-101.

¹⁸ ARM, ECR 364, 156v.

¹⁹ ARM, ECR 364, 291.

²⁰ A. CONTRERAS MAS: *Los médicos judíos en la Mallorca medieval, siglos XIV – XV*, Palma, 1997, 34.

²¹ ARM, ECR 401, 224.

²² ARM, ECR 406, 7v: [...] *in quibus erat molendinus venti constructus, situatas in platea Sancte Caterine extra murum civitatis [...] Et affrontat dicte domus, ex una parte, cum litore maris et, ex alia parte, cum platea ubi vendetur lignamina, et duobus partibus, cum duobus varatoris quae ubi sunt.*

El seu final físic es donà a la segona mitat del segle XV i es relacionà amb unes obres de millora del moll de la ciutat. Consta que el 9 de febrer de 1424, Olf de Proxida, governador del Regne de Mallorca, va manar fer crida per retirar les pedres del Fossar dels Jueus i dur-les al moll. Qualque tipus de reticència degué suscitar aquesta tasca entre els bastaixos per quan es preveia una pena de 10 sous i 50 assots en cas de què no volguessin anar a fer-hi feina. Val a dir que el treball era remunerat, rebent cada un d'ells 3 sous mallorquins per dia.²³ La pràctica de desmantellar de pedra un cementeri no era aliena ni tan sols en el sí de les pròpies comunitats jueves. Consta, per exemple, que els jueus de Perpinyà, a 1410, procediren a vendre les làpides sepulcral, amb inscripcions o sense, del seu fossar per tal de fer front a les contribucions que els gravaven.²⁴

L'espai buit, o almanco part d'ell, prest es va reutilitzar. S'ha pogut veure com ja 1340 es venia llenya a les seves immediacions. A 1488, la part de la murada propera a la porta de Portopí, ara ja de Santa Catalina, es trobava en estat precari i tenia un tram de carrer amb pilons per tal d'evitar els danys que es poguessin derivar de la càrrega i descàrrega abusiva de llenyes a l'indret.²⁵ Això era possible perquè allà s'iniciava el ja esmentat camí de Portopí i s'hi trobava una petita plaça *antigament apel·lada* Fossar dels Jueus.²⁶

Tots aquests indicis reflecteixen com el topònim perdurà llarg temps en la memòria popular i que es feia servir com a fita que no admetia confusió. A la vegada, confirmen que l'antic cementeri jueu es trobava davant el que va ésser església i hospital de Santa Catalina dels Pobres, fundat a 1324 pel mercader Ramon de Salelles²⁷ i que acabà per convertir-se en una plaça. Per altra part, es demostra com el Fossar dels Jueus es trobava a una certa distància de la murada i com, a partir d'ell, al construir-se molins en un principi i, posteriorment, afegir-s'hi cases, poc a poc va néixer l'encara ara existent Es Jonquet, que conserva part de la teringa de molins coneguda com a Molinar de Ponent.²⁸

²³ A. PONS: *Libre del Mostassaf de Mallorca*, Mallorca, 1949, 262-263.

²⁴ PONS: *Los judios ...*, Vol. 1, 83-84. A aquesta notícia, l'autor en fa la següent postil·la: *y así, mediante subasta pública, pasaban a manos asentistas y albañiles, que seguramente utilizarían tan valiosa colección arqueológica como material vulgar de construcción que, a no dudar, irán apareciendo al compás de las demoliciones*. La darrera afirmació ja no és del tot vàlida, tota vegada que la construcció d'uns aparcament subterranis a l'emplaçament de l'antic moll medieval ha primat sobre la conservació de les restes trobades. Sí, en canvi, segueix vigent la frase final: *Los iconoclastas de nuestros días tienen en ello asidero admirable para justificar los injustificables atentados contra el patrimonio espiritual de la ciudad, que pertenece de derecho al pueblo*. S'ha de recordar que l'obra de referència es publicà inicialment a les planes de la revista *Hispania* a la dècada de 1960.

²⁵ PONS: *Libre del Mostassaf*, 54.

²⁶ PONS: *Libre del Mostassaf*, 78.

²⁷ Álvaro CAMPANER Y FUERTES: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 1881, 43.

²⁸ Aquesta teringa constava de 7 molins que, vists des de la badia i d'esquerra a dreta, rebien els noms següents: *d'En Garleta* (ara restaurat i emprat com a recurs didàctic), *del Nom de Déu*, *d'En Toni Trosso* (desaparegut), *d'En Carreres*, *de Sa Garriga*, *d'En Celos* i *d'En Moll* (desaparegut).

Figura 2: Fragment del plànol del canonge Antoni Garau, de 1644. Ombrejat de gris, el molí d'en Moll i l'Hospital de Santa Catalina, ambdós desapareguts. El requadre indica l'antiga porta de Porto Pi. L'asterisc marca la zona aproximada del que degué esser el Fossar dels Jueus

Tant a partir del plànol del canonge Antoni Garau, de 1644 (Figura 3), com del de Leopold Scheidnagel, traçat a 1871 (Figura 3),²⁹ pot comprovar-se com, front a l'oratori de Santa Catalina (Lletra A), aquella plaça del segle XIV apareix reduïda a causa de la construcció de diversos edificis a l'empara d'un molí (Lletra B) En el present i més o manco en aquest mateix lloc, és on es troba la plaça dels Rentadors, pels que allà hi ha ara reconvertits en sala d'exposicions municipal.

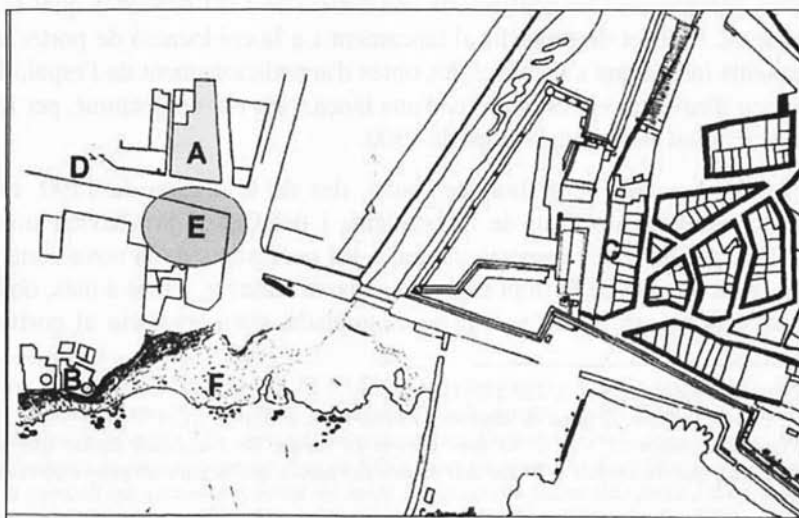

Figura 3: Localització del Fossar dels Jueus de la porta de Porto Pi

- A: Hospital de Santa Catalina
- B: Molí d'En Mas
- C: Porta de Portopí
- D: Camí de Portopí
- E: Fossar dels Jueus
- F: Ribera

²⁹ Juan TOUS MELIÀ: *Palma a través de la cartografia (1595 – 1902)*, Palma, 2005: 330-331.

Prop de la Porta del Camp

Perdut l'ús del cementeri de la Porta de Portopí a partir de 1319 i essent impossible recuperar-lo, s'ha de suposar que l'Aljama de Ciutat de Mallorca cercà, sol·licità i obtengué un altre espai per a la inhumació. Aquest lloc va esser prop de la porta del Camp (Figura 1: Núm. 2). Si el cementeri de la porta de Portopí se l'ha de relacionar amb els dos nuclis d'habitatge jueus immediats a la conquesta –Call de l'Almudaina i Call Menor o Callet, en la porció de Nunó Sanç, ambdós amb sinagoga pròpia (Figura 1: Lletres A i B)– el segon s'ha de vincular al Call Nou o Major i les seves diferents sinagogues (Figura 1: Lletres C, D i F)

Ara bé, no deixa d'esser curiós veure con tot pareix indicar que la seva activitat probablement havia començat abans de la confiscació del de la porta de Portopí. Consta com, a 1308, hi havia queixes per part de la parròquia de Santa Eulàlia, ja que es localitzava en la seva demarcació³⁰ D'alguna manera es degueren suavitzar aquestes protestes fins que, a 1310, en sorgiren de noves perquè dita parròquia no cobrava els emoluments acostumats per aquesta raó.

No es pot sinó vincular aquest funcionament amb la creació del Call Major el 18 de gener de 1285 per privilegi d'Alfons III d'Aragó.³¹ En aquest privilegi es fa esment del dret a sinagoga i escola, carnisseria forn i aigües, però no hi apareix cap al·lusió a cementeri, tal vegada perquè encara existia el de Portopí. Així ho fan suposar les al·lusions a què es tracta d'una nova construcció i ho confirmaria una notícia de 1311 segons la qual es pagaren certs treballs en ell.³² El fet de procedir al tancament i a la col·locació de portes amb els panys corresponents indica que s'acabaven les obres d'acondicionament de l'espai, d'acord amb el costum jueu d'envoltar els cementeris d'una tanca.³³ Es pot conjecturar, per tant, que l'inici de la seva activitat es troba a l'entorn de 1300.

Resulta tan més verossímil per quan, des de la dècada de 1290, es detecta com determinats residents del Call de l'Almudaina i del Callet, ja s'havien traslladat al Call Major.³⁴ Era, per tant, una resposta natural a les necessitats de la nova zona de poblament jueu, tan i més quan el de Portopí es trobava massa allunyat; a més a més, obligava a creuar el casc urbà pràcticament en tota la seva amplada, cosa contrària al costum jueu de no

³⁰ PONS: *Los judíos ...*, Vol. 2, 222-223: Doc. 28.

³¹ A. LIONEL ISAACS: *El jueus de Mallorca*, Palma, 1986, 219: Doc. 31.

³² PONS: *Los judíos ...*, Vol. 2, 83 *Item presem en compte an Francesch Rotlan que havia pagades en messions, que feu enclour lo fossar dels jueus e per portes, que hi feu e ab pany e ab clau – 1 libra 18 sols VI.*

³³ J. CASANOVAS MIRÓ: "Las necrópolis judías hispanas. Las fuentes y la documentación frente a la realidad arqueológica", *Juderías y sinagogas de la Sefarad medieval. XI Curso de Cultura Hispanojudía y Sefardi*, Cuenca, 2003, 493-532. Veure: 510.

³⁴ A. et R. VINAS: "Donation aux templiers", *BSAL*, 64, Palma, 2004, 285-288.

A. et R. VINAS: *La conquête de Majorques. Textes et documents*, Perpignan, 2004, 247-248. S'ha de dir que, en aquesta part de la ciutat, es té notícia d'una certa població jueva, probablement a principis del segle XIII i en anys immediats a la conquesta, pel fet que l'antiga Almudaina de Gumàra, en la donació que se'n feu als templers, s'esmenta com a *quod vulgo appellatur castrum sive Almudayna Judeorum*. Circumstància que és argüida per afirmar que era aquí on hi havia el Call de l'Almudaina i no a l'indret del posterior castell reial. Veure:

G. ROSSELLÓ BORDOY: "Qui eren els jueus de l'Almudaina?", *BSAL*, 60, Palma, 2004, 289-296.

passar les comitives funeràries pel bell mig de zones de residència de cristians ni per davant esglésies, cosa impossible tota vegada que l'itinerari discorria necessàriament per davant l'oratori de Sant Feliu i l'església parroquial de Santa Creu. I fer una volta per la façana marítima era impracticable. Amb el nou cementeri, en un principi, es podia excusar el pas per davant una església. Durà poc, ja que, a 1324, a l'anomenat Hort d'En Cassa, s'erigí la capella de Santa Fe –que sovint donà nom a la porta del Camp– i per davant de la qual passava el camí que conduïa al fossar jueu. Aquesta porta havia vengut a substituir l'anterior –l'antiga Bâb al-Gumâra– bloquejada amb la construcció de l'oratori del castell del Temple.³⁵

Per diverses referències, se sap que aquest cementeri seguia funcionant a 1410, sense que la parcial conversió arran dels esdeveniments de 1391 l'haguessin inhabilitat.³⁶ Es pot inferir que l'anomenat camí del fossar no era altra cosa que el primer tram de la carretera que gairebé paral·lela a la costa condueix cap a Lluçmajor passant pel costat de les aleshores existents Torres Llanereres.³⁷ Els altres límits no fan més que confirmar-ho. Així, a l'hort anomenat d'En Salavert consta que per la banda de l'est limitava amb un carrerany que creuava un tros de terra conreat; per l'oest, hi tenia el propi Fossar dels Jueus, mentres que pel sud –encara que sense esmentar-se explícitament– hi havia la línia de costa. Pel que fa a la vela de Joan Abri, a la vegada, limitava pel mateix camí al nord, indicant-se que, prop d'una creu, començava un caminó que entrava en el fossar. La creu al·ludida és la de la porta del Camp; col·locada a 1374.³⁸

³⁵ M. BERNAT I ROCA; J. SERRA I BARCELÓ; N. SOBERATS SAGRERAS: "Porta o almudaina?. De Bâb al-Gumâra a Castell del Temple", *Homenatge a Guillem Rosselló-Bordoy*, Palma, 2002, Vol. I, 193-218

³⁶ ARM, Capbreu de Manresa, 758 *Item una pessa de terra d'En Ramon Colell, situada prop l'hort que es diu d'En Salavert, lo qual es tengut a cens de XXXII sous pagadors per Sant Miquel. E afronta de una part ab lo camí alt qui partent del portal de Santa Fe va vers lo fossar dels jueus e d'altra part ab un carrerany, qui va del dit camí vers la mar e d'altra part amb la ribera de la mar.*

Item un tros de terra fet a manera de vela d'En Joan Abri, situat aquí mateix, lo qual es tengut a cens d'una gallina, pagadora a Nadal. E afronta de una part ab lo desus dit camí qui va vers lo fossar dels jueus a avall vers la creu e d'altra part ab lo camí primer en vers la Ciutat, qui entra en lo dit fossar e ab l'hort d'En Talens, qui fo d'En Romeu Safont. (Publicat a PONS: *Los judíos ...* 2, 82-83

³⁷ Maria BARCELÓ CRESPI; Guillem ROSSELLÓ BORDOY: *La Ciudad de Mallorca: la vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*, Palma, 2006, 115-118.

³⁸ RAFAEL DE YSASI: *Palma de Antaño. A través de un cristal*, 2v. Se suposa alçada a costes del P. Juan Ballester, prior dels carmelites, orde de la qual en figurava un escut, juntament amb el de la seva família. La creu actual no és la medieval. Va esser recolocada una vegada a 1860 i una segona a 1937 (Museu de Mallorca, Fons de manuscrits, NIG 27.033).

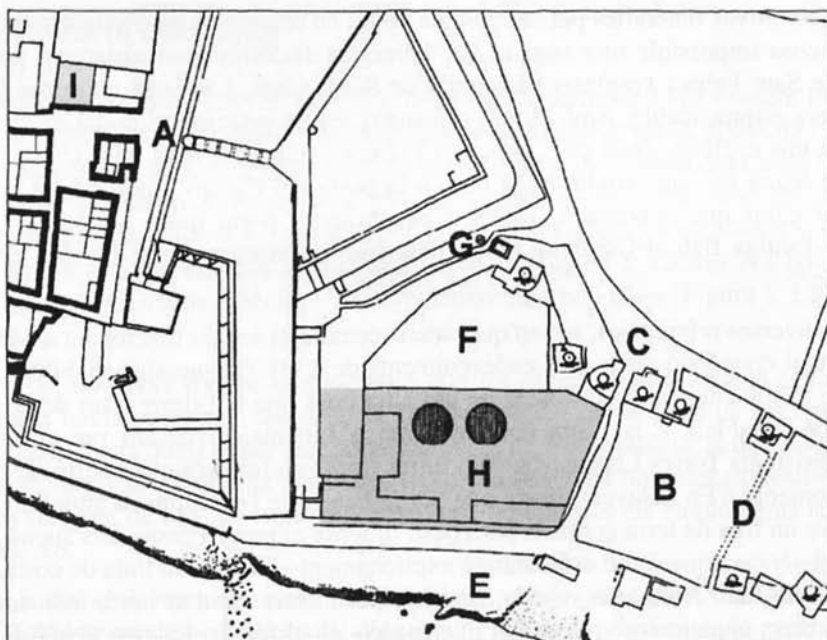

Figura 4: Localització del Fossar dels Jueus de la porta del Camp

- A: Porta del Camp
- B: Hort d'En Salavert, propietat de Ramon Colell
- C: Camí del Fossar dels Jueus
- D: Carrerany
- E: Ribera del mar
- F: Vela de Joan Abri
- G: Creu de la Porta del Camp
- H: Fossar dels Jueus
- I: Església de Santa Fe

A la proximitat de la mar, com en el cas del cementeri de Portopí, s'hi sumaven altres característiques que feien l'indret apte per emplaçar-hi un cementeri jueu, tal i com es desprèn dels textos del repartiment en la seva versió catalana.³⁹ El que es descriu correspon a l'espai comprès entre la Bâb al-Balad –posterior porta de Sant Antoni– i la mar. Com es veu, era un lloc lleugerament per damunt el nivell de la costa i no hi mancava el corrent d'aigua representat per un torrent i per la presència de diverses síquies. El ja esmentat plànol de 1871 contribueix altra vegada a precisar un poc més l'emplaçament. Combinant les fites de 1410 amb la representació gràfica que es fa de les afores de la porta del Camp, és possible, a tall d'hipòtesi, situar els dos horts de referència (Figura 4) i així proposar una ubicació per el Fossar dels Jueus (Lletra H) a l'indret del que, per aquelles saons, era fàbrica

³⁹ R. SOTO COMPANYY: *Còdex Català del Llibre del Repartiment de Mallorca* [Edició a cura de : ---], Palma, 1984, 107, 33r. - [...] primerament a mig dia en orient de la Ciutat exim de la porta de Albelet p(er) la via que va a Montueri, entro lo torrent qui devala quay ab orient en ves occident, entro de les torres que estan singula prop la mar, e es dit Torres Levaneres.

de gas. El cert és que, a la dècada de 1950 –arran d'unes obres d'ampliació d'aquesta fàbrica– hi aparegueren restes humans.⁴⁰

Una làpida, un aqüeducte i un abeurador

Tal vegada aquest sigui el més conflictiu dels tres cementeris jueus a l'hora d'afirmar la seva existència. Les dades documentals que, per ara, es coneixen es limiten a una sola referència i l'únic testimoni arqueològic que ho podria avalar és de caràcter casual. La referència escrita data de 1361 i, lacònicament, al·ludeix a una donació efectuada pel bisbe Antoni de Colell d'un hort devora de l'abeurador d'un *portalis invasatoris*, en porció de l'església i que confrontava amb un Fossar dels Jueus.⁴¹

L'al·lusió al *portalis invasatoris* és la fita que dona la situació: la porta de Santa Margalida. Es tracta de la bâb al-Kahl de Madîna Mayûrqa i és el punt tant per on penetraren les tropes feudals de Jaume I com el que empraren molts dels fugitius musulmans per abandonar la ciutat ocupada.

La prova arqueològica es limita a una làpida sepulcral apareguda 1861 prop de l'aqüeducte que, passant per la porta de Santa Margalida, donava entrada dins Ciutat de Mallorca a les aigües de la Font de la Vila. Segons es desprèn de la documentació conservada a la *Real Academia de la Historia*, qui la va trobar fou Joaquim Ma. Bover. Ràpidament, es posà en contacte amb l'esmentada institució en un escrit, de 4 d'abril d'aquell any. Rebut l'escrit per part de la RAH i malgrat contenir una còpia a mà alçada (Figura 5), s'annotà al marge que se li havia de demanar un calc en paper, per tal d'assegurar una correcta interpretació. Així se li comunicà el 15 d'abril, per considerar que el que havia enviat no garantia una lectura correcta.⁴² No consta o no s'ha trobat ni que es remetés el calc ni que se li donàs traducció.

Per altra banda, aprofitant una visita a l'illa del P. Fidel Fita Colomer, hi va haver ocasió de mostrar-li la inscripció i en donà una lectura, datant-la per la cal·ligrafia com a del segle XIV.⁴³ Aquesta peça va ésser recollida per la *Comisión de Monumentos* i s'integrà en els fons de *Museo Arqueológico* de la província, aleshores existent. Quan va desaparèixer aquest, s'emmagatzemà a la Llonja i allà es va conservar fins els anys '40 del segle XX per, en un moment indeterminat, desaparèixer.

Per sort, al marge de la documentació generada per Joaquim Ma. Bover, hi ha altres referents: un calc i una fotografia que Rafael de Ysasi va remetre al que fou *Instituto Arias Montano del Consejo Superior de Investigaciones Científicas*.⁴⁴ A l'editar-se la làpida, es donà per cert que procedia no ja de l'aqüeducte, sinó concretament de l'abeurador d'Ítria. Es tractava d'una peça de pedra calissa, de metre i mig de llarg, fragmentada en dos trossos i de forma tronco-piramidal, segons un model molt comú al llarg del segle XIV. La

⁴⁰ PONS: *Los judíos ...*, Vol. 2, 83.

⁴¹ PONS: *Los judíos ...*, vol. 2, 82. Aquest esment no s'ha pogut verificar, ja que, com era molt habitual a l'obra d'aquest autor, no es dona la referència de l'arxiu de procedència.

⁴² REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA – COMISIÓN DE ANTIGÜEDADES: CAIB/9/7945/9(2)

⁴³ J. Ma. QUADRADO: *La judería en Mallorca*, Palma, 1967, 55, n. 12.

⁴⁴ BARCELÓ; ROSSELLÓ: *La Ciudad de Mallorca ...*, 119.

inscripció, bastant deteriorada, es va fer amb caràcters d'uns 9 o 10 cm i, tot coincidint amb la interpretació que en el seu moment va fer el P. Fita, s'hi podia llegir: *R. Mosé Hakim, el seu record sigui en benedicció.*⁴⁵ En opinió de Josep Ma. Quadrado, aquest personatge podria correspondre a Mossé Faquí, espòs de Floreta, la qual apareix com a titular d'una casa confrontant amb la de Maymó Mahabub.⁴⁶ L'anotació permet suposar-lo viu a 1391, ja que Floreta no consta com a viuda.

Figura 5: Còpia a mà alçada que Joaquín Ma. Bover va remetre a la *Real Academia de la Historia*

Aquest cementeri, donades les poquíssimes notícies, sovint és considerat com a inexistent. Una de les raons adduïdes és què, en el mateix indret, hi aparegueren restes d'un cementeri musulmà⁴⁷ i se suposa que la presència d'un impossibilita la de l'altre.⁴⁸ Amb tot, obraria a favor de la seva existència el que sí es dona la proximitat de cementeris d'ambdues minories.

Així succeïa en el Fossar dels Jueus de la porta del Camp. Encara que situat a una certa distància de la murada medieval, entre aquesta i el fossar jueu es documenta clarament la presència d'un cementeri andalusí, que ocupava un espai relativament proper al que ara és el monestir de Santa Elisabet i l'activitat del cementeri musulmà va transcórrer paral·lela al del jueu durant anys.

Efectivament, consta com, a 1321, com a conseqüència d'obrir-se un portell a la murada, es varen haver de remoure els ossos del que es coneixia com a Fossar dels Sarraïns, situat entre l'anomenat portell del Paborde fins la torre del Temple, pel qual el rei Sanxo en rebia un morabatí censal,⁴⁹ fet que permet plantejar-se si encara estava en ús. En aquest sentit, molt probablement es tracti del mateix cementeri que, a 1483, els va esser

⁴⁵ J. Mª MILLÁS; FRANCISCO CANTERA: *Corpus de inscripciones hebráicas de España*, Madrid, 1956, 319-325.

⁴⁶ QUADRADO: *La judería ...*, 69, núm. 79. Altres Faquín (=Hakim) es coneixen per a 1391, sense que es pugui inferir cap relació de parentiu: Jucef Faquim; Mahaluf Faquim i el seu fill Samuel. Veure:

QUADRADO: *La judería ...*, 63: núm. 46; 64: núm. 47; i 71: núm. 89.

⁴⁷ RAFAEL DE YSASI: *Palma de Antaño. A través de un cristal*, 92, 93, 94 i 95. Aquest estudiós hi recull les lapides d'aquest cementeri tretes a la llum amb l'enderrocament de la porta de Santa Margalida (Museu de Mallorca, Fons de manuscrits, NIG 27.033).

⁴⁸ BARCELÓ; ROSSELLÓ: *La Ciudad de Mallorca ...*, 119.

⁴⁹ R. ROSSELLÓ VAQUER: *El rei en Sanxo de Mallorca i el seu temps (Documentari)*, Felanitx, 2001, 18.

canviat per un altre, també proper, però fora de la murada, i pel qual en pagaven 6 sous al Reial Patrimoni.⁵⁰

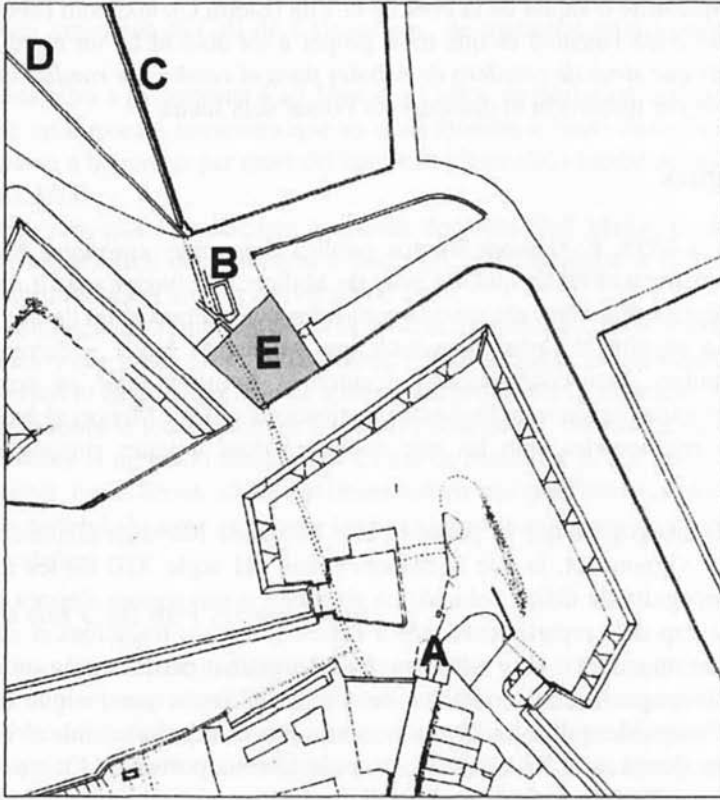

Figura 6: Emplazament hipotètic del Fossar dels Jueus de la Porta de Santa Margalida

- A: Porta de Santa Margalida
- B: Abeurador
- C: Aqüeducte de la Font de la Vila
- D: Siquia d'En Baster
- E: Criadero de árboles: Fossar dels Jueus

I es pot afegir que aquests dos no varen ésser els únics existents en aquesta zona, ja que consta que, en època andalusina, en el recinte de l'Almudaina de Gumâra n'hi va haver almanco un altre,⁵¹ que proporcionà material epigràfic del segle XII i començaments del segle XIII,⁵² material que es reutilitzà en la construcció de la capella-oratori del castell del Temple. No és un cas aïllat, ja que es tenen paral·lelismes a altres localitats com Vilafranca del Penedès, Saragossa, Osca o Toledo.⁵³ Com es veu i sense que se'n pugui derivar una regla fixa, tampoc hi ha lloc per excloure una proximitat semblant en el cas de la porta de Santa Margalida.

⁵⁰ BARCELÓ; ROSSELLÓ: *La Ciudad de Mallorca ...*, 119

⁵¹ BERNAT / SERRA / SOBERATS: "Porta o almudaina? ...", 193-218.

⁵² G. ROSSELLÓ BORDOY: "Corpus de epigrafia árabe", *Mayirqa*, 13, Palma, 1975, 1-89.

⁵³ CASANOVAS: "Las necrópolis judías hispanas", 508.

Sigui com sigui, la cartografia del segle XIX⁵⁴ altra vegada permet besllumar una hipòtesi d'ubicació. A partir del ja emprat plànol de 1871 (Figura 6) s'identifica clarament el traçat de l'aqüeducte o síquia de la Font de la Vila (Lletra C), així com l'abeurador (Lletra B). Però el que crida l'atenció és que molt proper a tot això hi ha un espai retolat com a *Plaza de armas que sirve de criadero de árboles para el camino de ronda* i que es presenta com a lloc idoni per trobar-s'hi el desaparegut Fossar dels Jueus.

Les sinagogues

Quan a 1955, F. Cantera Burgos publicà *Sinagogas españolas*,⁵⁵ gairebé ningú havia posat esment en el fet de què, a Ciutat de Mallorca, hi havien existit més sinagogues de les que reflecteix dita obra, encara que només fos considerant el fet de que tampoc existís un únic call o seguint el rastre de veritat que hi pogués haver a darrere de diverses tradicions populars, mai contrastades.⁵⁶ L'autor es limità a tenir en compte aquelles referències que esmentaven una d'aquestes institucions al Call Menor, al·ludint-la molt de passada, i les relacionades amb les que considerà dues úniques sinagogues en el Call Major.⁵⁷

De les sinagogues que hi pogués haver a Madîna Mayûrqa abans de la conquesta feudal de 1229 s'ignora tot, ja que la documentació del segle XIII no les recull i així es planteja una incògnita de difícil solució. La sinagoga o sinagogues d'època andalusina no compareixen a cap dels repartiments més a l'abast i algunes tradicions o vagues notícies informen de què un carrer o altre reben un nom determinat perquè en un moment donat hi va haver una sinagoga. Aquest seria el cas del Carrer del Jueus que qualche autor identifica amb l'actual Carrer Mesquida,⁵⁸ mentre que un altre el relaciona amb el que ara es diu Carrer de Felip Bauçà, a la Vila d'Avall, prop de la zona portuària. En aquest darrer cas, l'argument emprat data de notícies segle XVIII relacionades amb un ja al·ludit Carrer dels Jueus.⁵⁹ En qualsevol cas, no hi ha cap corpus documental ni testimoni arqueològic que ho avaluï.

Tot junt fa pensar que, almanco en els darrers anys de presència musulmana i a la vista de la política intolerant dels almohades, la comunitat jueva de Madîna Mayûrqa no tengué cap tipus de lloc de culte públic i/o es va haver de conformar reunint-se en un lloc privat.⁶⁰ Existeix, de totes maneres, una altra alternativa: que a l'igual que succeí a València, la o les sinagogues fossin englobades en el conjunt de mesquites i com a tal fossin repartides.⁶¹

⁵⁴ TOUS: *Palma a través de la cartografia*, 328-329.

⁵⁵ Hi ha una reimpressió de 1983.

⁵⁶ Un bon exemple n'és el llibre de M. FERRÀ I MARTORELL: *El Call de Palma. Ciutat passa a passa*, Palma, 2004 que recull una vertadera antologia de notícies i dades mai comprovades ni contrastades.

⁵⁷ CANTERA: *Sinagogas ...*, 258-263.

⁵⁸ J. Mª BOVER: *Noticias histórico-topográficas de la Isla de Mallorca*, Palma, 1864, 181.

⁵⁹ Veure nota 19.

⁶⁰ Les reunions podien seguir el model de *minyá* o *minha*: grup de 10 homes majors d'edat religiosa, marcada pel *Bar-Mitzvá* cap els 12-14 anys. Segons el judaisme ortodoxe, sempre han d'esser deu, encara que altres branques hi difereixen.

⁶¹ CANTERA: *Sinagogas ...*, 325-326.

En conseqüència, a partir de 1234 i fins 1435, pel que a hores d'ara es pot sebre, a Ciutat de Mallorca hi hagué almanco cinc sinagogues (Figura 1):

- una vinculada al Call de l'Almudaina, de titularitat reial i desaparegut cap a 1300.
- una altra a l'anomenat Call Menor o Callet, de titularitat senyorial per trobar-se en la porció intramurs que va correspondre a Nunó Sanç fins que, a 1242, passà a la corona per mort del comte del Rosselló i també desaparegut a partir de 1300.
- tres més que s'emplaçaren a distints llocs del Call Major, creat per privilegi reial de 1285, desenvolupat a partir de 1300, devastat a 1391 i desaparegut definitivament amb la conversió de 1435.

El que es pretén amb aquestes notes és fer una recapitulació de referències disperses –totes publicades– i que s'han tractat aïlladament. Per altra banda, es vol intentar verificar quin punt de veritat hi ha en el nombre de sinagogues proposats i, finalment, plantejar algunes hipòtesis sobre la localització de les menys conegudes. No han de causar sorpresa aquests dubtes sobre el número i situació per Ciutat de Mallorca, ja que nuclis urbans de gran tradició jueva, com Girona, s'han vist immersos en una problemàtica molt semblant⁶² fins arribar a la gairebé absoluta certesa de les tres sinagogues per ara documentades en aquesta ciutat catalana.

La sinagoga del Call de l'Almudaina

Una de les clàusules de la donació de Jaume I als jueus de Ciutat de Mallorca, d'11 de juliol de 1231, per crear un call els reconeixia el dret a poder fer *oratorium vestrum et sinagogam*.⁶³ Permet deduir que efectivament, just després de la conquesta de 1229, la comunitat jueva del que havia estat Madîna Mayûrqa o bé no tenia sinagoga o bé aquesta havia estat destruïda i/o repartida com si fos una mesquita, tal i com ja s'ha enunciat. De fet, el 9 d'abril de 1236, Guillem de Torrella, com a procurador del bisbe de Girona, feu lliurament als frares predicadors de diverses prestacions censals entre les quals hi havia una lliura de prebebò, per compte de Ferrer d'Oller, per una mesquita dins el recinte de l'Almudaina.⁶⁴ Aquesta mesquita es trobava massa propera a la mesquita aljama i, en els voltants, n'hi havia altres tres o quatre.

La presència de tants de centres d'oració musulmans en un mateix indret no deixa de cridar l'atenció. Tant i més, quan, en tal lloc ja hi existia un important nucli d'habitatge jueu, llarg temps es considerat com a l'únic existent a la madîna. Tal plantejament no encaixaria amb el fet de què els barris jueus, en el sí del urbanisme andalusí, responien a

⁶² A tall d'exemple i per ordre cronològic:
M^o dels Àngels MASIÀ: "Aportaciones al estudio del Call gerundense", *Sefarad*, XIII, Madrid, 1953, 205-228.

C. BATLE GALLART: "Solución al problema de las dos sinagogas de Gerona", *Sefarad*, XIX, Madrid, 1959, 301-320 + 2 láms.

J. CALZADA I OLIVERAS: "Las sinagogas de Girona", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXV, *Homenatge a Lluís Batlle i Prats*, Girona, 1980, 375-393.

⁶³ PÉREZ: "Corpus documental balear ...", Doc. 74.

⁶⁴ R. ROSSELLÓ VAQUER: *La Ciutat de Mallorca en el segle XIII (Documentari)*, Felanitx, 2001, 124.

esquemes diferents als de les poblacions cristianes,⁶⁵ ja que la comunitat jueva podia viure dispersa.

En principi, Jaume I no marcà un lloc específic per a la construcció d'aquesta sinagoga, limitant-se a fer exclusió de la seva capella i les cases dels capellans que la servien.⁶⁶ Es fa difícil identificar aquesta primitiva capella reial i sembla improbable que pugui tractar-se del desaparegut oratori de la Victòria,⁶⁷ físicament allunyat del sector palatí principal, a més de esser ja un espai ocupat pels dominics. Per altra part, no ha d'estranyar que Jaume I volgués exercir un cert control sobre un edifici que, a més de lloc d'oració i escola, era el marc on els jueus prestarien jurament en cas de litigis o declararien com a testimonis en diverses causes.⁶⁸

El cert és que l'entrada en funcionament d'aquesta sinagoga, que diversos documents anomenen com a vella, s'ha de situar cap a la dècada de 1250, ja que, a 1298, es diu *quod ipse erat in ordine ben sunt XL anni*.⁶⁹ Se l'ha ubicada a la Costa de la Seu, en el lloc que posteriorment seria la casa de la família Adarró,⁷⁰ encara que aquesta ubicació pot esser contestada. Com es veurà, no era de grans dimensions, la seva existència va esser curta i no exempta de conflictes. Sobre aquest darrer punt, bastí dir que, el 7 de maig de 1268, el lloctinent reial Pere de Caldes concedí llicència a diversos jueus electes i designats per l'Aljama de Mallorca a dur endavant una divisió.⁷¹

Se'n desconeix el motiu, però s'ha d'inferir si respondria a conflictes interns de la pròpia comunitat o si tendria el seu origen en qüestions més relacionades amb temes d'estricta religió. En el primer cas, els conflictes tal volta s'hagin de cercar amb la diversitat d'origens dels jueus del moment: d'una part, els residents a Ciutat de Mallorca des d'antic; de l'altra, els arribats d'indrets com Catalunya, Provença ... i els procedents del nord d'Àfrica.⁷² A tot això, s'ha de sumar que, cap a aquest any, la sinagoga més important de la ciutat era la del Call Menor, auspiciada per Nunó Sañç, i que probablement funcionava des

⁶⁵ L. TORRES BALBÁS: "Crónicas arqueológicas de la España Musulmana - Mozarabías y juderías de las ciudades hispanomusulmanas", *Obra dispersa I: al-Andalus. Crónicas de la España Musulmana*, núm. 5., Madrid, 1982, 172-196.

⁶⁶ PÉREZ: "Corpus documental balear ...", Doc. 74

⁶⁷ A. I. ALOMAR I CANYELLES: "Les restes de Sant Domingo i de Nostra Senyora de la Victòria", *BSAL*, 49, Palma, 1993, 387-416.

⁶⁸ J. M^a. MILLÁS VALLICROSA: "Un antiguo texto de juramento para los judíos mallorquines", *Sefarad*, XXI, 1961, 65-67.

PONS: *Los judíos ...*, Vol. 1, 202-208.

⁶⁹ G. LLOMPART: "Un incidente urbanístico entre iglesia y sinagoga en la Ciudad de Mallorca (1298)", *Actes de les XVI Jornades d'Estudis Històrics Locals: El Regne de Mallorca a l'època de la dinastia privativa*, Palma, 1998, 425-436. Veure: Doc. 3.

⁷⁰ LLOMPART: "Un incidente ...", 428.

⁷¹ SOTO: "Algunes consideracions ...", 20-21.

R. ROSSELLÓ VAQUER: *La ciutat de Mallorca després de la Conquesta de 1229*, Palma, 2004, 181.

⁷² Sense implicar continuïtat, consta la presència de jueus a les Illes Balears des del segle V dC. Veure: J. Mª MILLÁS VALLICROSA: "Los plomos con inscripción hebreaica de «Ses Fontanelles» (Mallorca)", *Sefarad*, XVIII, 1958, 3-9.

C. VENY: *Corpus de las inscripciones balearicas hasta la dominación árabe*, Madrid, 1965.

J. AMENGUAL I BATLE: *Els orígens del Cristianisme a les Balears*, Palma, 1991.

de 1239.⁷³ Aquí, i en relació al segon supòsit, és on tal vegada es pugui cercar una altra explicació: en la duplicitat de sinagogues. Una d'elles, la de l'Almudaina es trobava dins del recinte murari del barri palatí; la del Call Menor, tal volta també dins una tanca. La importància d'aquestes característiques rau en què un precepte religiós a complir pels jueus en el sabbat és el de no traspasar murades i a això és al que podria referir-se l'esmentada divisió.⁷⁴

A 1297, quan ja s'estava començant a poblar el Call Major, en les immediacions de castell del Temple, esclatà una forta polèmica entre els frares franciscans i l'Aljama a causa de la construcció d'una nova sinagoga en aquest indret. Els frares sabien bé que els jueus comptaven amb totes les llicències, però volien impedir-ne l'erecció. El cert i segur és que el 19 de gener de 1298, els investigadors nomenats per resoldre el cas tengueren consulta amb els franciscans, però també amb el convent de Sant Domingo i amb la Seu, veïnats aquests dos darrer de la que ja era coneguda com a sinagoga vella, a l'Almudaina. D'aquest tràmit, el que més interessa és la informació que proporcionaren els predicadors, per esser ells els més propers a dita sinagoga. Segons es desprèn de l'informe, la sinagoga de l'Almudaina es trobava a una distància de vuit canes (poc més de 7 metres)⁷⁵ de la seva església conventual, cosa que invalida la proposada ubicació a la Costa de la Seu. Consta, a més a més, que estava dins els murs del castell reial, a paret amb l'església, sense cap construcció intermitja i en un lloc baix al qual s'accedia per tres escalons.⁷⁶

Cap a 1298 i en opinió d'alguns dels clergues de la Seu, ja no s'hi celebraven gaire cerimònies, tota vegada que molt de tard en tard se sentien remors d'oracions o de càntics i era necessari sortir al fossar. Aquest veïnatge de la Seu en res desdiu del que hi havia altres contrades. A Girona mateix, una de les sinagogues es trobava molt prop de la Seu i del palau bisbal.⁷⁷

La sinagoga del Call Menor

Es troba suficientment estesa la creença, entre historiadors i curiosos, de què en el solar on actualment hi ha la seu del *Banco de España* s'hi alçà una sinagoga, posteriorment

⁷³ E. DE K. AGUILÓ: "Capbreu ordenat l'any 1304 dels establiments y donacions fet per Don Nuno Sanç, de la seva porció", *BSAL*, XIV, Palma, 1912/1913, 209-224, 241-256 y 273-285 i XV, 1914/1915, 53-62. Veure: Reg. 370.

⁷⁴ Veure nota 36.

⁷⁵ Pel càlcul s'ha aplicat el palm mallorquí anterior al Sistema Mètric Decimal de 19,5 cm, mentres que una cana són 7,5 palms. Veure:

F. SEVILLANO COLOM: "Pesas y medidas en Mallorca desde el s. XIII al s. XIX", *Mayurqa*, XII, àlma, 1974.

⁷⁶ LLOMPART: "Un incidente ...", Doc. 3 - [...] *dicta sinagoga antica est intra murum castris Maioricarum, qui murus est satis grossus et [...] dictam sinagogam, et ipsa sinagoga antica est satis in loco infimo justa dictum murum per III graons, et inter. sinagogam anticham et paritem ecclesie predicatorum non est aliqua domus vel hospicium in medio nisi tantum dictus murus et via publica et ortus monasteriium ipsorum predicatorum.*

S'ha de dir que el sistema d'accés no és insòlit. Ja a antigues sinagogues de Palestina hi havia el costum de què aquests edificis fossin els més alts de l'entorn i així es va fer fins l'edat mitjana. Després de les prohibicions papals que ho impedièn, s'esquiva el vet rebaixant el trespol. Així es conseguia una major alçada i es donava compliment al Salm 130, 1.

⁷⁷ J. MARQUÉS I CASANOVAS: "La sinagoga situada a ponent del carrer de la Força", Actes de les *Jornades d'Història dels jueus a Catalunya*, Girona, 1990, 225-236.

transformada en església de Sant Bartomeu.⁷⁸ En altres paraules, que s'hauria donat un procés semblant al de la posterior primera sinagoga del Call Major, com es veurà en el seu moment. Les dades demostren com no fou així.

No pot negar-se que, immediatament després de l'ocupació de Madîna Mayûrqa, s'habilitaren i consagraren diversos espais per a funcions religioses dels nous senyors cristians. Un dels casos més coneguts és el de la ja esmentada capella de la Victoria, que, a més a més, serví per enterrar cabdills morts en combat o a causa de la pesta. Altre cas és el de la transformació d'una mesquita en l'església parroquial de Sant Miquel o la més emblemàtica encara de l'ajama en catedral. Un d'aquests canvis tengué lloc en la porció urbana de Nunó Sanç, en el carrer que, a la segona mitat del segle XIII, rebria indistintament el nom de Sant Bartomeu o dels Jueus.⁷⁹

S'ha de considerar que la creació d'aquesta capella o església degué ésser molt ràpida ja que, a 1232, el comte del Rosselló concedí a Domingo de Planes unes cases enfront d'ella,⁸⁰ i fa pensar que ja funcionava a 1230 o molt poc després. Tanta immediatesa explicaria que no aparegui cap registre d'una sinagoga, que s'hauria transformat, així com hi influeix la morfologia de l'espai urbà. Si bé és cert que no es coneixen exactament els confrontants de l'església de Sant Bartomeu pel segle XIII, també ho és que el poc que se sap conjuga amb el que podria ésser una sinagoga.

En aquells moments, probablement ja existia el carrer de N'Escursac i responia al model d'una androna o via estreta i sense sortida; a més a més, en certs moments es va conèixer com a Carrer del Callet.⁸¹ Per altra banda, l'anàlisi de plànols dels segles XVIII i XIX,⁸² anteriors a les grans modificacions d'aquesta part de la ciutat, demostren que aquest carrer fòssil es dirigia directament cap a un espai obert tipus pati interior o claustre. Durant cert temps, no comptà amb altra sortida que l'actual Passadís cap a l'actual carrer del Forn del Racó.

Els mateixos plànols permeten deduir que l'església de Sant Bartomeu ocupava el solar del que ara és un bloc de pisos entre el carrer de N'Escursac i els actuals de Sant Bartomeu i Vicenç Mut. Uns límits que, per altra part, demostren que la seu actual del *Banco de España* no s'alça en el solar de l'església, sinó en el que ho fou del convent de La Misericòrdia, annex a l'església. Altre aspecte a considerar és que davant ella, tal i com figura a plànols del segle XVIII, hi havia una placeta malgrat la proximitat de la plaça de

⁷⁸ QUADRADO: *La judería ...*, 49.

M. BERNAT I ROCA; J. SERRA I BARCELÓ: "Tradicció i notes històriques a l'entorn de Sant Bartomeu del Callet (Ciutat de Mallorca, segles XIII – XIX)", Actes del *Setè Congrés "El nostre Patrimoni Cultural: Arquitectura i enginyeria popular a Mallorca*, Palma, 2006, 43-70.

⁷⁹ ZAFORTEZA: *La ciudad de Mallorca/IV*, 101-102.

⁸⁰ AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 1.

⁸¹ ARM, Convents 1.267. D'aquest topònim encara n'hi havia memòria al segle XVI. En un document de 8 de juny de 1574 de la venda d'unes cases es diu que estàn *el carrer dit antigament del Callet y entonces travessa de Mosson Farrandell en la isla dita de la iglesia de Sant Bartomeu* i així es torna trobar en una altra venda de 15 de setembre de 1578.

⁸² TOUS: *Palma a través de la cartografia*, Núms. XIII, XVI i XXVI.

Tagamanent.⁸³ En resum, que tot l'entorn s'ajustaria al model de disposició d'altres sinagogues a Ciutat de Mallorca.⁸⁴

Finalment, hi ha un testimoni arqueològic que s'ha emprat com a argument de raó per defensar la unitat sinagoga / església. Es tracta d'un petit conjunt de capitells trobats per l'arquitecte Miquel Rigo i el mestre d'obres Bartomeu Ferrà a 1871. Aquestes peces⁸⁵ es localitzaren en el decurs de la construcció de l'edifici del *Cambio Mallorquín*, antecessor del *Banco de España* en el lloc.⁸⁶ Els capitells es donaren a conèixer poc després i foren descrits com a *del gusto llamado 'latino bizantino'*.⁸⁷ Ara bé, la seva morfologia denota una cronologia anterior a la del convent de La Misericòrdia, fundat en el segle XVI,⁸⁸ per la qual cosa havien de pertànyer a una construcció antiga, com ho demostra la breu descripció, encara que explícita, que en va fer J. Ma. Quadrado que conclou dient que *no estarían mal en una sinagoga*.⁸⁹ El comentari es convertí en afirmació i va consagrar la procedència.

A partir d'aquests arguments resulta òbvia la possibilitat de què la conquesta i ocupació de la madfina suposàs la conversió d'una sinagoga en temple cristià. L'únic que sembla restar clar, emperò, és que, fins 1230 i en aquest lloc, hi hagué qualque construcció de certa importància, però no necessàriament una sinagoga. Així i tot, alguna altra notícia documental permetria insistir-hi, ja que, a 1298, es parla *aliam sinagoga que est in callo d'En Nuno, juxta capella sancti Bartholomei*.⁹⁰ S'ha de recordar, emperò, que el concepte *juxta* tant pot interpretar-se en el sentit de devora com en el de veïnatge pròxim. En aquest segon cas, l'esment només vendria a dir que sinagoga i església estaven en el mateix carrer. Dissortadament, el fet de què el *Banco de España* hagués de menester un soterrani de dues plantes descarta tota possibilitat de qualsevol confirmació arqueològica.

Si s'accepta que no hi hagué cap sinagoga, quan Nunó Sanç decidí l'erecció del seu call era ben conscient de què l'havia de dotar amb les mateixes condicions que el de Jaume I i la sinagoga era una d'elles. Per això, el 7 de les calendes d'abril de 1234, Ferrer d'Olzet, batle i procurador del comte del Rosselló, procedí a donar un *casalaz* on la poguessin alçar.⁹¹ Es feia sense reserves, amb excepció de reconèixer el domini de Nunó Sanç i guardar-ne fidelitat. Poc després, el 12 de les mateixes calendes, es reiterà la donació.⁹² El concepte *casalaz* –com a vegades el de *domus*– en aquests contextos és de difícil definició,

⁸³ Aquesta placeta, en el segle XIII, encara era més petita. Tal i com és ara, pot remuntar-se al segle XVI.

⁸⁴ M. BERNAT I ROCA: *El Call de Ciutat de Mallorca a l'entorn de 1350* – Palma, 2004.

⁸⁵ Es conserven en el Museu de Mallorca.

⁸⁶ B. FERRÀ PERELLÓ: *Ciutat a seixanta anys (1850 – 1900)*, Mallorca, 1996.

⁸⁷ B. FERRÀ; J. VIRENQUE, J. (1873) *Álbum artístico de Mallorca. Colección fotográfica de los objetos más notables por su valor artístico o histórico que se conservan en nuestra isla*, Palma, 1873, 47 + làms.

⁸⁸ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/III*, 250-252. Fundat a 1565, s'instal·la en principi a Sa Calatrava. A 1568 es traslladà a aquesta ubicació, encara que les recloses no pregueren hàbit fins 1578.

⁸⁹ P. PIFERRER; J. Mª QUADRADO: *España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia. Islas Baleares*, Barcelona, 1888, 882, nota.

⁹⁰ LLOMPART: "Un incidente ...", Doc. 3.

⁹¹ AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 317 [...] *dono et confirmo ad faciendum oratorium et sinagogam ad opus judeorum qui ibi voluerit orare, illos casalaz qui sunt in portione domini Nunonis Sancii in capite carrari judeorum*

⁹² AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 322 [...] *dona et asigno ad faciendum oratorium sive sinagoga omnes illas domos quas dominus Nuno Sancii habet in vico judeorum. [Affrontant] de duabus partibus in viis, et in domibus Bernardi de Pabia, in domibus Petri de Plano et de mosse Ffrancesc.*

ja que resulta polisèmic. En termes generals, sol referir-se a un solar buit, però també a un edifici en ruïnes. En poques paraules, que la sinagoga s'havia d'aixecar ex novo.

Altres referències permeten puntualitzar altres aspectes. Així els confrontants permeten precisar un poc l'entorn. Les cases de Bernat de Pavia, a 1239, passaren al seu fill i tenia com a veïnats, per una part, el Call; per una segona, el carrer de Sant Bartomeu; per la tercera, les cases del jueu Bonet i, per la quarta, la sinagoga.⁹³ En altres confrontants, la sinagoga es trobava a tocar de les cases de Pere de Plano.

El problema rau en què aquestes cases estaven en el que fou la Partida de l'almirall Carroç, adquirida per Nunó Sanç. Confrontaven, d'una part, amb un carrer; d'altra, amb les cases del picapedrer Arnau; per una tercera, amb les de Guillem Font de Coanegra i, per la quarta, amb una tenença del propi comte.⁹⁴ No pareix que siguin les relacionades amb la sinagoga. En ambdós casos, no obstant, és evident la mescla de jueus i cristians. I s'ha de puntualitzar que una de les condicions imposades als Pavia era la de què, en cas de venda de les cases, s'havia de fer a jueus.

Per desgràcia, aquí finalitza al seriació directa. Amb tot, es poden establir algunes hipòtesis per precisar la localització de la sinagoga. Consta que es *in capite carrarii judeorum*,⁹⁵ via que indistintament se suposa que és la dels Jueus o de Sant Bartomeu. Sembla ésser que, en aquest punt, hi havia una porta que surt esmentada a la donació a B. Astrug de Quilà,⁹⁶ per més que no consta clarament que el Call Menor tengués un mur o una tanca, si bé no manquen esments d'un *murum grossum*.⁹⁷

Amb aquestes dades i per interessos tan personals com estratègics, es pot inferir que Nunó Sanç elegí l'extrem de carrer més proper al Call de l'Almudaina amb la probable intenció d'atreure els allà moradors. En aquest punt hi convergien els actuals carrer de Sant Bartomeu i Jaume II, antic dels Bastaixos,⁹⁸ on en el present hi ha la placeta d'En Pisà resultat de l'enderrocament d'una illeta a 1742.⁹⁹

Per més que la sinagoga fos petita, l'espai disponible en aquest indret és insuficient, ja que, a més de la sala d'oracions, havia de comptar amb una aula o escola, per exemple, un bany ritual i/o altres dependències. És necessari, per tant, considerar la possibilitat de què es localitzàs a l'altre costat del carrer de Sant Bartomeu, on conflueix amb el carreró de la Rella, sense sortida, ocasionalment anomenat placeta¹⁰⁰ i en el que hi

⁹³ AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 370.

⁹⁴ AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 348.

⁹⁵ AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 317.

⁹⁶ AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 214 [...] *quasdam domus, cum algorfa que est super portale carrerii judeorum*.

⁹⁷ AGUILÓ: "Capbreu ...", Reg. 244.

ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/III*, 27. A 1861, l'ajuntament retirà d'aquest lloc uns pilons de pedra adosats a les façanes, ja que impedièn el pas de carruatges i cavalleries, i molestava el de persones. Restes testimonials d'aquesta porta?

P. DE A. PEÑA: "Antiguos recintos fortificados". S'ha de fer la salvetat que pot al·ludir al tercer recinte musulmà que va descriure P. d'a. Peña i no necessàriament la tanca del Call Menor.

⁹⁸ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/II*, 146-147.

⁹⁹ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/III*, 76-77.

¹⁰⁰ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/V*, 129.

tenia sortida un forn avui en dia desaparegut, dit d'En Frau des d'antic.¹⁰¹ Aquest emplaçament seria idoni, ja que, tant pels parcel·lars del segle XIX com pels actuals, conserva una configuració en ziga-zaga. D'aquesta manera, permetria un accés principal pel carrer de Sant Bartomeu i un de secundari, fàcil de dissimular, per la part posterior cap a un gran espai interior que comunica amb el carrer de Santa Bàrbara.¹⁰²

Tot junt dóna lloc a un entramat que permet la discreció. Curiosament, aquest mateix esquema és el que seguiren les darreres sinagogues de ciutat de Mallorca en el segle XV.¹⁰³ el cert és que, a finals del segle XIII, era a aquesta sinagoga on acudien majoritàriament els homes, ja que la de l'Almudaina es trobava en franca decadència¹⁰⁴ i és bastant possible que només la freqüentassin les dones.

Això mateix succeïa a altres contrades i en diversos moments. Homes i dones assistien a cases d'oració separades o, si més no, a escoles separades,¹⁰⁵ encara que es donassin excepcions com en el cas de Barcelona: a la via ara coneguda com a carrer de l'Arc de Sant Ramon sembla que hi hagué la sinagoga de les dones amb el bany ritual.¹⁰⁶ No obstant, s'ha de recordar que aquest nom també s'aplicava a la galeria o tribuna que permetia la separació de sexes. El fet de donar el nom de sinagoga de les dones a una d'elles podia significar només que comptava amb aquesta divisió.¹⁰⁷

Les sinagogues del Call Major

Les sinagogues anteriors deixaren de tenir sentit amb la creació del Call Nou, que acabaria per conèixer-se com a Call Major, el que més petjada ha deixat en la memòria popular. Erigit a 1285, no va ésser fins 1300, amb el Regne de Mallorca altra vegada independent, quan realment fou ocupat per concentració de la població jueva dels dos calls antics i per població dispersa per bona part de la ciutat, no sense reticències.

De fet, Jaume II hagué de dictar ordres taxatives, de 23 de maig i de 28 de juny de 1303, per a què així es fes.¹⁰⁸ Amb tot, a partir de la dècada de 1290 ja es pot parlar de l'inici del declivi de les sinagogues del Call de l'Almudaina i del Callet fins al seu tancament, possiblement poc després de 1298. Un cop desaparegudes, es veren succeïdes, a partir de 1300 i fins 1435, per almanco altres tres sinagogues a la nova zona de residència jueva.

La primera sinagoga major

Esmentada a vegades com a sinagoga vella, no s'ha de confondre amb la del Call de l'Almudaina. Més freqüentment, se la troba com a sinagoga major i és la primera de les dues

¹⁰¹ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/III*, 327.

¹⁰² La major part d'aquest indret es correspon amb el que va ésser l'Adoberia Vella de Madina Mayúrqa i primer anys després de la conquesta. Veure: BERNAT: "De Madina Mayúrqa a Ciutat de Mallorca ...", Plànol 2.

¹⁰³ BERNAT: *El Call de Ciutat de Mallorca ...*,

¹⁰⁴ LLOMPART: "Un incidente ...", Doc. 3.

¹⁰⁵ A. BLASCO: "La vida quotidiana al Call", *Catalunya Jueva*, Girona, 2002, 118-141. Veure: 122.

¹⁰⁶ S. PLANAS: "Les comunitats jueves de Catalunya: l'àrea de Girona", *Catalunya Jueva*, Girona, 2002, 57-85. Veure: 48-49.

¹⁰⁷ E. FELIU: "Salomó ben Adret, mestre de la llei jueva", *Tamid*, 4, 2002-2003, 35-109. Veure: 100.

¹⁰⁸ E. DE K. AGUILÓ: "Órdenes de Jaime II que los judíos moren todos dentro del Call", *BSAL*, VII, Palma, 1897, 34.

que tengueren aquest qualificatiu en el sí del Call Major. La seva construcció és un dels capítols més rellevants del nou barri i no es va veure exempta d'oposició i polèmiques. Es desconeix el moment de l'inici de les obres, encara que se sap que el 21 de desembre de 1290, el rei Alfons III d'Aragó ja havia autoritzat a l'Aljama a canvi d'un donatiu de 12.000 sous.¹⁰⁹

A 1297, les obres es trobaven suficientment avançades com per a què la comunitat de frares franciscans, malgrat que l'emplaçament del nou centre religiós hagués estat designat pel bisbe Ponç de Jardí,¹¹⁰ protestassin argumentant que les oracions i cànctics dels jueus molestaven els seus propis ritus, cosa que pareix indicar que ja s'hi podien celebrar determinades cerimònies. Es nomenà un equip d'onze investigadors per avaluar la situació.

La documentació resultant de les diferents visures relata com s'acudí a la sinagoga per després anar al convent franciscà. Allà només tres dels prohoms afirmaren haver sentit alguna remor de veus. No és d'estranyar aquest veredict, ja que la distància en línia recta entre ambdós edificis és de gairebé 100 metres i amb construccions interposades.¹¹¹ No conformes els frares, insistiren i el 14 de març de 1292 Jaume II ordenà la paralització de les obres, informant-ne a l'abad de La Real, al batle de Mallorca, a l'oficial de la cúria diocesana, al convent de Sant Domingo i a la pròpia Aljama. Els franciscans reberen notificació específica, a la vegada que se'ls hi pregava que permetessin la construcció.¹¹²

De tot això es dedueix un panorama que fa suposar l'orquestració d'un vertader partit en contra de l'edificació de la sinagoga. D'aquesta manera, les queixes de l'Orde de Sant Francesc, amb el recolzament d'altres institucions religioses o no, s'ha d'inscriure en el marc de l'onada antijueva que va recórrer Europa durant el segle XIII. Afectà diversos indrets peninsulars, com en el cas de les revoltes de Tudela a 1234¹¹³ o de Montsó cap a 1260.¹¹⁴ També es donaren una sèrie de conflictes al Llenguadoc i en algunes ciutats continentals dependents del Regne de Mallorca.

Tot junt determinà que arribassin a l'illa un bon nombre de jueus, intensificant-se el flux amb la seva expulsió dels territoris francesos per ordre de Felip el Bell ja a 1311.¹¹⁵ El precedent del que succeïa a Ciutat de Mallorca s'ha de cercar en el 2 de desembre de 1290, quan Alfons III d'Aragó ordenà a Pere de Libian que envias ordre a Maimó Bennuno, Zulema Bondia i Ysac Braanm per a què responguessin sobre un espai comprès

¹⁰⁹ ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), Cancilleria, Reg. 83, 99-100v.

¹¹⁰ J. DE VILLANUEVA: *Viaje literario a las Iglesias de España*, Madrid, 1852, Vol. XIII, 332-333.

¹¹¹ LLOMPART: "Un incidente ...", Doc. 3 - *Item infra callum sunt Inter. dictam ecclesiam veterem et sinagogam duo vici in traverso, quorum vicorum intraverso primis qui est intra callum versus murum ipsius calli habet in ampum duas canas et mediam Montepesullani, et alius vicus qui est in transverso justa locum dicte sinagogue habet in amplum duas canas et I palm Montepesullani. Et inter dictam ecclesiam minorum et dictam sinagogam a dictam sinagogam a dicto parieti muri dicti calli usque dictam sinagogam sunt hospicia judeorum satis alta cum solrariis et aliqua eorum cum tegulatis bene altis continue ab ipso parieti muri [...]*

¹¹² LLOMPART: "Un incidente ...": Docs. 4 i 5.

¹¹³ B. LEROY: *Los judios de Navarra en la Baja Edad Media*, Madrid, 1991, 140.

¹¹⁴ F. A. LASCORZ: *La Aljama judia de Monzón, la olvidada*, Zaragoza, 2001, 49.

¹¹⁵ A. DE LOS RÍOS: *Historia de los judios de España y Portugal*, Madrid, 1984, Vol. II, 151.

precisament entre el convent de Sant Francesc –branca masculina– i el de Santa Clara –branca femenina.¹¹⁶ No és difícil establir les relacions entre un i altre fet.

L'autorització per reempres les obres fou renovada per Jaume II el 18 de març de 1300¹¹⁷ sembla que per concloure gairebé al mateix temps que s'acabava la sinagoga de Còrdova.¹¹⁸ Tot i que l'esforç econòmic degué ésser considerable, la construcció era reduïda: 56 palms de llarg per 36 palms d'ample,¹¹⁹ cosa que representa una superfície de poc més de 76 m². No obstant, aquestes petites dimensions es devien suplir amb altres valors, ja que, anys més tard, Jaume III la qualificà de *curiosam et valde formosam*,¹²⁰ paraules que sovint s'han volgut interpretar en el sentit de grandiositat arquitectònica, cosa que la matemàtica desmenteix.

De totes maneres, tampoc era de les més petites. Tornant a l'exemple de Còrdova, aquesta no tenia molt més d'un 54 m² i això sumant l'atri i la sala d'oracions, encara que es veia bellament decorada.¹²¹ Aproximadament el mateix que succeïa amb la sinagoga valenciana d'Haron Rubio, de caràcter privat, documentada a 1378, i que no tenia més que 30 palms d'ample per 40 de llarg –uns 60 m². Els exemples podrien multiplicar-se sense sortir del regne valencià¹²² o acudint a Aragó per a més mostres.¹²³

La trajectòria d'aquesta sinagoga major fou molt curta. Arran d'una sèrie de fets no massa explicats, d'entre 1313 i 1315 –pràcticament coetanis a la finalització de les obres–, l'Aljama va ésser condemnada fulminantment per part del rei Sanxo, instigat pel bisbe Guillem de Vilanova. Suposà pels jueus la pèrdua de tots els béns mobles i immobles, tant públics com privats, així com dels privilegis,¹²⁴ només conservant l'indispensable per viure.¹²⁵ De totes maneres, la remissió del càstig no es va fer esperar i el rei, el 9 de setembre de 1315, a canvi del pagament de la considerable suma de 95.000 lliures, consentí en retorna-los els privilegis, els béns privats i una part dels públics, excloent-ne emperò el cementeri de la porta de Portopí i la sinagoga. Perduda aquesta irremissiblement, va ésser convertida en església sota l'advocació de Santa Fe i tota l'illeta es poblà de cristians, si bé amb la prohibició d'obrir finestres cap a l'interior del call. El cert és que, en un illetari de 1350,¹²⁶ tota ella apareix clarament exclosa de l'espai jueu. Aquest fet denota el cas omís que

¹¹⁶ A. LIONEL ISAACS: *Els jueus de Mallorca*, Mallorca, 1986, 224, Doc. 61.

¹¹⁷ F. FITA; G. LLABRÉS: "Privilegios de los hebreos mallorquines según el *Código Pueyo*", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XXXVI, 1900, 13-15; 121-148; 185-209; 273-308 i 369-495, Doc. 14.

¹¹⁸ R. ROMERO Y BARROS: "La sinagoga de Córdoba, hoy ermita dedicada al culto bajo la advocación de San Crispín", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, V, Madrid, 1884, 234-264. Per a una bibliografia amplia, veure:

CANTERA: *Sinagogas ...*, 3-4, nota 1

¹¹⁹ P. BLANCO TRIAS: *El Colegio de Nuestra Señora de Montesión de Palma de Mallorca* – Palma, 1943, 22 i 26.

¹²⁰ FITA; LLABRÉS: "Privilegios ...", Doc. 47.

¹²¹ CANTERA: *Sinagogas ...*, 3-32.

¹²² J. HINOJOSA MONTALVO; J. (2003) "El reino de Valencia: juderías y sinagogas", *Juderías y sinagogas de la Sefarad medieval. XI Curso de Cultura Hispanojudía y Sefardí*, Cuenca, 2003, 73-144.

¹²³ A. BLASCO: "Las sinagogas de Aragón: Datos de los últimos diez años", *Juderías y sinagogas de la Sefarad medieval. XI Curso de Cultura Hispanojudía y Sefardí*, Cuenca, 2003, 189-228.

¹²⁴ PONS: *Los judíos .../2*, Doc. 50

¹²⁵ FITA; LLABRÉS: "Privilegios ...", Doc. 20.

¹²⁶ J. MIRALLES: *Corpus d'antropònims mallorquins del segle XIV*, Barcelona, 2003, 301.336.

es va fer del consell emès pels procuradors, que recomanaven que els albergs tocants a l'església de Santa Fe es retornassin als seus antics propietaris jueus ja que no tenien utilitat. També és cert que aquests els varen vendre per fer front al pagament de la suma promesa al rei.¹²⁷

La nova església de Santa Fe no va tenir millor sort que la sinagoga. Per la seva ubicació en el cor del Call, no comptava amb molt influència de fidels i la raó era que *dictam capella erat et est in loco valde absconso*. Per això, cap a 1323, ja no s'hi celebrava culte. Una donació de 2.000 lliures feta per l'Aljama al rei Sanxo, més altres 300 lliures per l'obra de la Seu, decidí el seu futur: el trasllat a un altre emplaçament, a l'Hort d'En Cassa, devora del castell del Temple. Un indret que es definit com d' *optima populatio* i allà ja hi era a 1324. De l'església abandonada, el rei es va comprometre a què no es dedicaria novament a temple cristià ni se'n faria hospital ni cap altre funció a servei de cristians.¹²⁸ El cert és que, cap a 1325, l'edifici apareix definit com a *un alberch hon solia esser esgleya*,¹²⁹ en una clara mostra del seu abandonament.

Això propicià que, el 8 de març d'aquell any, l'Aljama proposàs *fer mudar en lo pati e en lo lloch, on solia esser la capella de Santa Fe* la Monederia. El consell reial, en principi, acceptà la proposta, però imposant la condició d'abonar un preu d'entrada equivalent a l'estimació del solar on aquella es trobava en el moment, que aquest fos tancat per evitar empius i que, a més a més, també es pagàs un foriscapi a convenir cada 9 anys.¹³⁰ En principi, sembla que l'empresa en dugué endavant, ja que, a 1328, aquesta instal·lació donava nom a una font propera i comptava amb un canó d'aigua propi a l'interior del Call.¹³¹

Altres notícies, emperò, semblen desmentir-ho. Així, el 4 de setembre de 1348, consta que el rei, en agraïment a certs servicis, concedí a Bernat de Vallflor les cases i el solar de la desapareguda sinagoga, a perpetuïtat. L'atorgament es feia a plena i lliure voluntat del beneficiari, que el podia pignorar o vendre a gust seu, reservant-se el monarca el delme del lluïsmo,¹³² i l'autoritzava poc després a construir un forn.¹³³ Dos anys més tard, Berenguer d'Oms, lloctinent reial, volgué tornar enrere la donació i procedir a enderrocar les cases, però el 21 de maig de 1350 es deixà enlaire la proposta.¹³⁴

A partir d'aquest moment, l'antiga sinagoga passà breument a mans de jueus i tengué tota una sèrie d'usos diversos, fins que, a 1391, arran de l'Assalt del Call, l'escrivà i notari de la cort del governador de Mallorca, Jaume des Puig, decidí dedicar-la novament al culte cristià, contra promesa reial. A partir de 1391, de fet, ja no existia una Aljama que s'hi pogués oposar. Sigui com sigui, a 1392, va obtenir del rei Joan I llicència d'amortització i permís per reerigir la capella, dedicant-la aquesta vegada a l'advocació de Nostra Dona de

¹²⁷ PONS: *Los judíos ...*, Vol. 2, 39.

¹²⁸ FITA; LLABRÉS: "Privilegios ...", Doc. 31.

¹²⁹ ARM, RP 3.399, 62.

¹³⁰ PONS: *Los judíos ...*, Vol. 2, Doc. 78.

¹³¹ P. A. SANCHO; B. PONS FÀBREGUES: *Código Çagarriga*, Palma, 1898, 1898: 145-146)

¹³² ACA, Cancillería, Reg. 1.412, 231v

¹³³ ACA, Cancillería, Reg. 1.417, 106-106v

¹³⁴ PONS: *Los judíos ...*, Vol. 2, 45.

Montision.¹³⁵ A 1394, ja s'hi havia celebrat missa a l'altar de la nova capella, encara en construcció.¹³⁶

D'aquesta manera, el que era el cos físic de la sinagoga, més bé o més malament, subsistí dempeus fins l'arribada de la Companyia de Jesús a 1561 i aquesta orde ocupà tot el solar on hi havia hagut la sinagoga i les seves dependències. Aquesta vella fàbrica no es va enderrocar fins 1571 per donar pas a l'actual església conventual de Montision.¹³⁷ En el present, tal vegada les úniques restes visibles de la sinagoga siguin una sèrie de filades de pedra molt deteriorades i que es troben al carrer del Vent.

Uns anys al descobert

Segons consta entre *les gracias que'ls jueus demanen al senyor rey* presentades el 26 de setembre de 1315, a pocs dies de la confiscació de la sinagoga major, en la XV s'exposava que la manca d'un lloc d'oració obligava als jueus a reunir-se en cases particulars amb la consegüent incomoditat que això suposava.¹³⁸ Demanaven, per tant, que se'ls permetés aixecar una nova sinagoga. La resposta del rei Sanxo no es feu esperar i accedí a la petició, encara que diverses protestes ho retardaren i la seva mort ho paralitzà. El anys de minoria de Jaume III, molt tensos, ho endarreriren encara més i s'hi afegí que, el maig de 1331, el bisbe Guiu de Terrena, carmelita, dirigí una carta al rei censurant la tolerància que havia demostrat i manifestant la seva total oposició al projecte.¹³⁹

Amb tot, el 6 d'agost del mateix any es concedí una nova autorització als jueus,¹⁴⁰ a la vegada que el rei replicava a totes les raons civils i eclesiàstiques en contra. Afegia, a més a més, que no es tractava d'una nova erecció, sinó de la reposició de la confiscada, però amb la condició que rebés el nom de casa d'oració i/o d'escola, i que no fos un edifici vistós. D'aquesta manera, es desmuntava el principal argument del bisbe: que cap comunitat jueva podia tenir dues sinagogues en una mateixa localitat.

Així les coses, poc després, el propi papa Joan XXII va esser qui, amb carta de 23 de setembre de 1331, amonestava el rei, insistint en què la nova sinagoga anava contra tot dret civil i canònic, i remarcant que els jueus ni tan sols haurien d'haver gosat presentar la petició.¹⁴¹ D'aquesta manera, entre 1315 i 1331, els jueus de Ciutat de Mallorca no disposaren d'un lloc públic pels seus actes religiosos.

¹³⁵ ACA, Cancilleria, Reg. 1.997, 25r-26v

¹³⁶ ADM (Arxiu Diocesà de Mallorca), Collatium 4, 1393-1395, 105v-106r

¹³⁷ BLANCO: *El colegio de Nuestra Señora de Montision*, 22.

¹³⁸ PONS: *Los judíos ...*, Vol. 2, Doc. 51 - *Item, com els dits jueus no hagen sinagoga e als dissaptes e als altres dies de lur oracio, hagen anar per alberchs e fer partides del mateys, es los gran trebayl, per so sopleguen, humilment, que placia al senyor rey, que'ls assigne e'ls don loch dins lo cayl, en lo qual pusquen fer lur sinagoga, com tan gran cayl sense sinagoga estar no pusca.*

¹³⁹ ADM, Suelos escritos, 1.133

¹⁴⁰ FITA; LLABRÉS: "Privilegios ...", Doc. 47.

¹⁴¹ J. GOÑI GAZTAMBIDE: "Juan XXII y la sinagoga de Palma de Mallorca", *Sefarad*, 22, Madrid, 1962, 103-106.

La segona sinagoga major

Malgrat tot, l'Aljama tornà a tenir un lloc d'oració amb el nom específic de sinagoga, fou públic i es va conèixer també amb el qualificatiu de major. Res se sap sobre el seu procés de construcció, ni del moment d'entrada en servici. Consta, que el seu emplaçament va ésser el de la posterior localització del Seminari Conciliar vell i que, el 25 d'agost de 1380, Pere IV dictà una ordre prohibint que la comunitat jueva fos molestada a causa dels títols d'adquisició o pels préstecs rebuts per a la construcció d'aquesta sinagoga.¹⁴²

Un cop erigida, funciona de manera continuada, encara que breu, fins la destrucció del Call a 1391. El 9 d'agost d'aquell any, tots els béns comuns de l'Aljama varen ésser novament confiscats i revertiren al fisc reial. En va prendre possessió oficial un comissari, Jaume Pastor, vengut expressament a Mallorca. Per còpia de les actes notarials, se sap que es tractava d'un conjunt d'una certa complexitat.¹⁴³ El 30 de novembre de 1391 va ésser adquirida pel notari Joan Martí i la compra s'efectua davant el notari Bernat Taulari.¹⁴⁴ A partir d'aquí, durant trenta anys, l'edifici es dedicà a usos profans, però la seva història no acabà així.

Entre els anys 1424 i 1435, va tenir un segon període de funcionament com a sinagoga en virtut de les maniobres d'Astrug Xibilí. Aquest jueu comprà l'edifici el 10 de març de 1419, moment del qual se'n té una nova descripció que confirma la característiques que ja es tenien d'antic.¹⁴⁵ Segons J. Ma. Quadrado, la façana principal donava al carrer de la Posada de Montserrat,¹⁴⁶ que identificà amb el *vicus major* dels darrers anys del C all Major.¹⁴⁷

En el document de 1419 s'esmenten varies vies públiques. Una és el *vico dicto d'en Magaluff Mili*, anomenat també d'En Satalli, en una duplicitat de noms gens entranya en un moment en que la toponímia urbanano estava del tot fixada. Magaluf Mili no figura en la nòmina de conversos de 1391, però se sap que posseïa un *hospitium* proper al de Barrahom Marili, procurador de Dolça, viuda de Sait Mili, aquest sí convers amb el nom de Rafel

¹⁴² CANTERA: *Sinagogas* ..., 262.

¹⁴³ ACA, RP, Reg. 791 *Et primo de sinagoga maiori dicti calli, cum pluribus domibus que sunt de eius pertinencii et sibi contiguas, que affrontatur es una parte in via ubi es fons dicti calli, ex alia parte in via qui itur a la Calatrava, et alia parte in hospicio d'en Cijari, et ex alia parte in hospicio Natan d'Hosca et in quodam vico seu androna in domibus d'en Axata.*

¹⁴⁴ ACA, Cancilleria, Reg. 1.999, 98r-98v.

¹⁴⁵ ARM, C 2.602, 1r-4 - [...] *hospitium situatum intus Civitatem Maioricarum, in parrochia sante Eulalie, in loco olim judeorum, quod antiquitus fuit sinagoga judeorum, et cum etiam ademprivo et canone aque quod habebat de cequia Civitatis Maioricarum, nedum ad rigandum quoddam viridarium dicti hospicii sed etiam ad usum et servicium dicti hospicii, domini et familia eiusdem [...] Et affrontatur dictum hospitium es una parte cum hospicio quod fuit Nathan d'Oscha (et nunc est dicti Johannis Martín); et ex alia cum vico dicto d'en Magaluff Mili (et nunc dicitur d'en Satalli); ex alia parte cum hospicio d'en Pinya, conversi sartoris Maioricarum, et cum hospicio Bartholomei –savi, conversi sartoris Maioricarum, et cum hospicio domine na Tarragona; et ex alia parte cum hospicio de na Margarita, alias na Caperó, et cum quoddam carrerono per quoad exeundo de dicto viridario tenditur versus vicum dictum la Torra del Amor.*

¹⁴⁶ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/IV*, 76.

ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/V*, 91-92.

¹⁴⁷ QUADRADO: *La juderia* ..., 37.

Amat,¹⁴⁸ Per altra part, se xerra d'un carreró cap al carrer de la Torre de l'Amor, cosa que concorda amb una referència donada per D. Zaforteza, que diu haver trobat en *un manuscrito de nuestro archivo*, segons la qual la sinagoga dita de la Calatrava es trobava darrera el Col·legi de Montision amb porta a la Volta d'En Maya o Malla,¹⁴⁹ un topònim que indistintament va esser aplicat al que ara són el carrer dels Assaonadors¹⁵⁰ i el carrer de la Torre de l'Amor.¹⁵¹

Cinc anys més tard, el 12 de juliol de 1423, Astrug Xibilí va obtenir permís reial per disposar lliurament d'aquesta casa per vendre-la, alienar-la o dedicar-la a l'ús que volgués sense llicència prèvia.¹⁵² Tenia així el camí expèdit per a un projecte concret: dedicar una part de l'edifici a casa d'oració pels jueus a títol particular, cosa que conseguí. Al servir també com a lloc d'estudi, es va conèixer igualment amb el nom de *l'escola judaica d'en Astruch Xibilí* i tal circumstància ha servit per justificar la denominació d'una de les vies públiques que delimiten l'illeta de cases on s'ubicà aquesta escola.

La realitat és que aquest topònim es deu a les molt posteriors que hi tengué la Companyia de Jesús i se l'ha de relacionar amb tota una sèrie de canvis en el traçat viari de la zona. Per entendre-ho, s'ha de retornar a la primera sinagoga major. Aquesta limitava al nord amb el carrer de Montision actual; a l'oest amb el carrer del Vent; al sud, amb el Born de Santa Clara –actual carrer de Sant Alonso- i a l'est amb el carrer de la Pelleteria.

Aquest darrer és un dels protagonistes d'una part important de les transformacions hagudes en aquesta zona. L'illeta original de la primera sinagoga major va restar sense canvis substancials fins l'arribada dels jesuïtes, malgrat haver aixoplugat l'Estudi General Lul·lià entre 1443 i 1501.¹⁵³ La Companyia de Jesús adoptà l'existent capella de Nostra Dona de Montision com a pròpia i s'instal·là a les cases veïnades, situació que es mantení fins 1588. La creixent expansió de les escoles que hi creà va obligar als jesuïtes a ocupar també l'illeta següent per la banda de l'est. En principi, la separació es va solventar amb un pont de fusta, però més envant es va decidir unificar ambdues illetes. Això es va fer absorbint el tram final del carrer de la Pelleteria que, fins aquells moments, havia enllaçat amb el Born de Santa Clara. Per compensar el tros de via perdut, es va dividir l'altra illeta amb un nova via. Aquesta és la que va rebre el nom de carrer de les Escoles, però perquè hi tenien la sortida les dels jesuïtes i no per l'escola d'Astrug Xibilí, donat que el carrer en qüestió no existí fins ben avançat el segle XVI. Així ho explica clarament D. Zaforteza¹⁵⁴ i ho recull el P. Blanco Trías.¹⁵⁵ D'aquí també que un altre fos l'emplaçament de l' *aula scola dels jueus* on el 17 de març de 1350 es reuniren els representants principals de l'Aljama per a què els hi fossin llegits els capítols que els havien de regir, recopilats per Gilabert de Centelles, governador de l'illa.¹⁵⁶ I tampoc s'hi trobava l'escola on ensenyà Jucef ben

¹⁴⁸ QUADRADO: *La judería ...*, 65.

¹⁴⁹ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/V*, 365-366.

¹⁵⁰ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/II*, 111-112.

¹⁵¹ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/V*, 316.

¹⁵² ACA, Cancillería, Reg. 2.725, 113r-114v

¹⁵³ J. LLADÓ Y FERRAGUT: *Historia del Estudio General Luliano y de la Real y Pontificia Universidad Literaria de Mallorca*, Palma, 1973, 32-37.

¹⁵⁴ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/III*, 253.

¹⁵⁵ BLANCO: *Historia del Colegio de Montesion*, 21-25.

¹⁵⁶ J. ROSSELLÓ LLITERAS: *Els pergamins de l'Arxiu Parroquial de Santa Eulàlia/II*, Palma, 2000, 58-60.

Berahom, *capellà de la schola dels juheus de Mallorca*.¹⁵⁷ Tal volta el lloc d'una i altra cosa fos el *carrarone de la Scola* que es documenta a 1391 i que es fa difícil ubicar amb les fites que es tenen.¹⁵⁸

Malgrat la seva piadosa acció, Astuc Xibilí acabà convertint-se al cristianisme a 1435 i adoptà el nom de Gil Catllar.¹⁵⁹ La sinagoga i l'escola varen esser desmantellades i l'11 de maig de 1436, el procurador reial registrà les despeses de fer-ho.¹⁶⁰ A partir d'aquest any, les notícies es van fent menys freqüents. Així, Benet Espanyol, tot recollint la tradició, diu que la casa va esser ocupada pel mercader Benet Ferrer.¹⁶¹

Les possibilitats de trobar alguna constatació arqueològica d'aquesta sinagoga i les instal·lacions annexes desaparegueren amb la construcció del Seminari conciliar vell, creat a 1699 i inaugurat el 29 de juny de 1700. L'edifici actual s'inicià a 1727, segons projecte de Juan de Aragón i es va concloure a 1772. L'església que l'acompanya és obra de Bartomeu Ferrà, projectada a 1895, en estil neogòtic. Les darreres intervencions varen tenir lloc a 1954.¹⁶²

La sinagoga menor o nova

Encara hi hagué una tercera sinagoga en el Call Major. Les altres dues varen esser conegudes com a majors, mentres que aquesta va esser qualificada indistintament de menor o nova. La seva creació es deu a la iniciativa d'un particular: Aaron Mani. Morí cap a 1370, si bé encara se'l troba viu en documentació d'aquest any.¹⁶³ Ho deixà escrit en el seu testament, però realment es coneix a partir d'una transacció entre els seus marmessors: Isaac Amor, d'una banda, i Magaluf Natjer i Jusef Mili, de l'altra, on s'exposa que dita sinagoga s'ha d'erigir en l'*hospicium* que tenia en el Call.¹⁶⁴

A l'igual que la sinagoga d'Astruc Xibilí, la d'Arron Mani fou confiscada arran de la destrucció de 1391. Hi ha, per tant, la possibilitat de què estigués 21 anys en actiu, si és que es creà en el mateix any de la mort del promotor. Sigui con sigui, també va tenir un segon període de funcionament. La conversió de 1391 no va esser tan massiva com s'ha volgut suposar. De fet, només es té constància de 111 individus que adoptassin tal decisió¹⁶⁵ i

¹⁵⁷ E. FAJARNÉS: "Iussef ben Berahom, rabí de la escuela de los judíos de Mallorca: su familia y sus bienes" in *BSAL*, VII, Palma, 1898, 376.

¹⁵⁸ QUADRADO: *La judería ...*, núm. 49.

¹⁵⁹ G. LLOMPART; J. RIERA: "La «Historia de Sancta Fide Catholica» de Benet Espanyol (1548)", *Fontes Rerum Balearius*, III, Palma, 1979/1980, 141-194.

¹⁶⁰ PIFERRER / QUADRADO: *Islas Baleares*, 251 - *Item, lo dit dia pagui a l bastáis qui aporta alguns arneses de la scola judaica d'en Struch Xibili, are apellat Gil Callar I sol. III diners*

¹⁶¹ LLOMPART; RIERA: "'La «Historia de Sancta Fide ...' ", 43.

¹⁶² M. GAMBÚS SAIZ; Mª MASSANET GIL: *Itinerarios arquitectónicos de las Islas Baleares*, Palma, 1987, 51-52..

M LUCENA: *Palma. Guia d'Arquitectura*, Palma, 1997, 116.

¹⁶³ A. SANTAMARÍA: "El gobierno de Olfo de Prócida. Una década de la historia de Mallorca (1365-1375), *Hispania*, 25, Madrid, 1965, 367-412.

¹⁶⁴ ACA, RP, Reg. 791 f. 161-161v [...] *qui in suo ultimo testamento voluit et ordenavit per nos, manumisosores suos, de quodam hospicium quod habebat in callo judaico fieri, construit et edificari quandam sinagogam in dicto callo.*

¹⁶⁵ QUADRADO: *La judería ...*, 54-76.

suposen una petita part de la població jueva que hi pogué haver en aquell any.¹⁶⁶ A més a més, s'han de tenir presents tots els que es trobaven fora de Mallorca i que no es venen afectats pels fets i que retornaren. I se'ls ha d'afegir un contingent de 150 jueus procedents de Portugal que, sota la protecció de Joan I, vengueren a establir-se a Ciutat de Mallorca.

Precisament, aquest darrer col·lectiu és el que va tenir un paper transcendental a l'esser l'impulsor de la segona època de la sinagoga d'Aaron Mani. Consta per carta reial de 15 de març de 1394 que el monarca ordenava que no se'ls havia de molestar ni ofendre i que se'ls havia d'assignar un lloc convenient on viure. Se'ls adjudicà una part del malparat Call Major. El 26 de març de 1395, dos d'aquests jueus, Isaac Guidela i Abraham Baguali, suplicaren una confirmació per escrit de l'esmentada carta i, a més a més, prèvia petició, reberen llicència de Berenguer de Montagut, lloctinent del governador Ramon d'Abellà, per tenir sinagoga.¹⁶⁷ Amb l'autorització, el que feren va ésser comprar l'edifici de l'extingida sinagoga d'Aaron Mani i rehabilitar-la. Sembla que entrà en funcionament el mateix 1395.

Una incògnita sempre present sobre aquesta sinagoga menor o nova és la de la seva localització, fins el punt d'haver-se afirmat que era un absurd intentar-ho.¹⁶⁸ Ara bé, hi ha tota una sèrie de dades que permeten formular una hipòtesi sobre aquest punt. Si bé a partir de la confiscació de 1391 se'n té una primera notícia, que només facilità els confrontants,¹⁶⁹ altres de posterior faciliten informacions més concises. Per referències de 1422, quan la memòria de la primera clausura era relativament recent, consta que el llavors anomenat carrer de la Pelleria (=Pelleteria) també rebia el nom de carrer de la Sinagoga Nova perquè en ell n'hi havia hagut una en unes cases que, aleshores, eren un forn.¹⁷⁰

La notícia, amb poques variants, es repeteix a 1587 i en termes semblants se la troba també a 1656.¹⁷¹ A l'any 1692 se'n torna tenir constància¹⁷² i, finalment, a 1746, al marge

¹⁶⁶ Si a aquest 111 conversos se'ls apliquen els coeficients habituals pel càlcul demogràfic a Mallorca, - d'entre 4 i 5- com a molt s'arriba a unes 500 persones. Escas número per a una Aljama que, ja en el segle XIII se li comptaven unes 2.000 persones i que rondà les 3.000 a mitjans del segle XIV. Veure:

BERNAT: *El Call de Ciutat de Mallorca* ..., 39-40.

¹⁶⁷ ARM, Guiatges V, 69 [...] *possint sinagogam eligere et in eadem altare et rotlo ac alias sollempnitates ad legem judaicam pertinentes facere eo modo, et prou judei Civitate Maioricarm, ante destruccionem Calli judeorum Maioricarm residents, facere poterant et consueverant. De quaquidem licencia mandavit dictus honorabilis locumtenens hano scripturam fieri ad habendum memoriam in futurum.*

¹⁶⁸ LLOMPART; RIERA: "'La «Historia de Sancta Fide ...", 169.

¹⁶⁹ ACA, RP, Reg. 791, 148 *Item aliam sinagogam vocatam menor quam legavit, dedit concessit dicte aljame Aron Mani, afrontata ex una parte cum hospicio Maymo Sussen (nunc vocati Petrus Manresa); ex alia parte cum hospicio Cetri Benetora; et ex alia parte cum corrali de Bunjach, et ex alia parte in domibus Imaiam Amuret.*

¹⁷⁰ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/V*, 38 [...] *quasdam domus cum furno una cum quodam horto exitum habente in quodam angiportu sive carrarone qui no transit ab vicum solis, scituatas intus presentem Civitatem Majoricarum in parrochia Sancta Eulalia, in vico vocato dels PelleTERS, olim vero Sinagoga nova judeorum, que sinagoga erat in domibus predictis.*

¹⁷¹ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/V*, 280 [...] *unes cases [...] situades en la present ciutat de Mallorca, en la parroquia de Santa Eulalia, en lo carrer dit de la Pelleteria, antiguament de la Sinagoga dels judios*

¹⁷² ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/IV*, 330 *Confronten [...] ab lo dit carrer de la Pelleteria, de altre ab cases que foren de Cosme Cifre, pelleter, que vuy son de la heretat de Gabriel Rexach, de altre ab cases de Llorens Serra Goyet, notari, antes de Vicens Antich, de altre ab carrero qui no passa y solament te eixida al carrer del Sol*

d'insistir en la presència del forn, es remarca la dotació d'aigua.¹⁷³ Com es pot veure, en tota aquesta cadena de notícies, des de 1370 fins la darrera esmentada, hi ha una sèrie de constants: la presència de horts i/o corrals, el carreró posterior i les al·lusions directes o indirectes al *vico den Vilar / carrer del Sol* que és un mateix carrer¹⁷⁴ i a les quals s'ha d'afegir la constatació de la presència d'una font (=aljub?)

En el present, en el carrer de la Pelleteria, encara hi existeix un forn que per la seva ubicació respon a moltes d'aquestes característiques, inclosa la sortida posterior pel carrer d'En Conrador.¹⁷⁵ Aquesta sortida es caracteritza per tenir dos escalons per davall del nivell del carreró¹⁷⁶ i far suposar -en cas de correspondre's amb la sinagoga en qüestió- l'existència d'una sala d'oració interior, tal i com ho suggereix la descripció que se'n fa a 1391. D'aquesta manera, el lloc podia passar més desapercebut en cas de violència.

Quelcom semblant passava a sinagogues menors d'altres indrets, com amb les valencianes d'Harón Rubio, a 1378, o d'Esdra de Padre a Medina, a 1379.¹⁷⁷ En qualsevol cas, també s'ha de tenir en compte que tant la sinagoga menor mallorquina com les valencianes esmentades o algunes que es coneixen per Terol tenen en comú que foren erigides per iniciativa privada.¹⁷⁸

La qüestió de les dues sinagogues

Des de la perspectiva cristiana, un tret que caracteritza el tema de les sinagogues de Ciutat de Mallorca en el segle XV és el que n'hi hagués dues d'obertes al mateix temps. Tot i ésser reiteratiu, es necessari repassar dades ja vistes i contemplar-ne algunes de noves. En resum i encara que es desconeguin algunes dates concretes, les referències a tenir en compte són les que es registren en aquest quadre:

DATA	SEGONA SINAGOGA MAJOR	SINAGOGA MENOR O NOVA
1313-1314	Confiscació de tots els béns públics i privats de l'Aljama. Supressió de privilegis.	
19 de setembre de 1315	Pagament de 95.000 L. per part l'Aljama per recuperar els béns i privilegis. Exclusió de la primera sinagoga major.	
26 de setembre de 1315	Autorització de rei Sanxo per tenir nova sinagoga	
4 de setembre de 1324	Mort de Sanxo i paralització de la sinagoga	
¿?	Llicència de Jaume III per a tenir un lloc d'oració	
¿? de maig de 1331	Carta del bisbe Guiu de Terrena als prohoms de la ciutat en contra de la sinagoga	
6 d'agost 1331	Ordre de Jaume III autoritzant una escola o casa d'oració	
23 de setembre de 1331	Carta del papa Juan XXII a Jaume III contra l'erecció de la sinagoga	
¿?	Inici del funcionament de la segona sinagoga major	

¹⁷³ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/III*, 54-55 [...] *unes cases forn ab pou, y font, corral, una botiga y estudiet damunt della que te un portal a un carrero que no passa, situada dins Ciutat de Mallorca en la parroquia de Santa Eulalia, en lo carrer de la Pelleteria [...]*

¹⁷⁴ QUADRADO: *La juderia ...*, 73.

¹⁷⁵ ZAFORTEZA: *La Ciudad de Mallorca/III*, 54-55. No se sap el nom o noms medievals que pogués tenir aquesra androna. L'actual el va prendre de l'italià Esteban Conrado, establert a Mallorca en el segle XVII.

¹⁷⁶ S'ha de recordar que a la sinagoga del *Call de l'Almudaina* s'hi accedia precisament d'aquesta manera: baixant, no dos, pero sí tres escalons.

¹⁷⁷ HINOJOSA: "El reino de Valencia: juderías y sinagogas", 128.

¹⁷⁸ A. BLASCO: "Nuevos datos sobre la judería de Teruel, con especial estudio de sus sinagogas", *Studium*, 3, 1997, 13-44.

1373		Mort d'Aarón Mani. Testament llegant una casa per a sinagoga
16 d'agost de 1377		Testament de Sayt Mili
25 d'agost de 1380	Ordre reial per a què l'Aljama no sigui molestada.	
2 d'agost de 1391	Assalt del Call. Conversió parcial.	
9 d'agost de 1391	Confiscació dels béns de l'Aljama. Supressió de privilegis.	
30 de novembre de 1393	Compra del notari Joan Martí	
26 de març de 1395		Sol·licitud de dos jueus portuguesos i llicència de Berenguer de Montagut per a tenir sinagoga
¿?		Inici del funcionament
¿? maig de 1396		Referència a un pagament de 20 sous per la sinagoga
12 de maig de 1415	Ordre de Benet XIII de reduir el número de sinagogues	
10 de març de 1419	Compra d'Astruc Xibilí	
¿? 1420		Confiscació per a dedicar-la a escola de nins cristians
12 de juliol de 1424	Astruc Xibilí obté llicència de lliure disposició	
¿? 1424	Astruc Xibilí en fa casa d'oració i escola	
1435	Conversió massiva i fi de l'Aljama de Mallorca	

Com s'hi pot veure, efectivament sí hi va haver un període de convivència de dues sinagogues: la segona major, de caràcter públic, i una menor o nova, sorgida a conseqüència del testament d'Aaron Mani. No es tracta d'una circumstància entranya. Sí es pren Aragó com a exemple, aquesta multiplicat es confirma, encara que la coexistència sigui breu.¹⁷⁹ I aquest era un fet que suscitava murmuracions entre la població cristiana. Aquest descontent trobà el seu marc general en les ordres dictades pel papa Benet XIII el 12 de maig de 1415. Segons es prescrivia, en aquelles localitats on l'Aljama tengués dues o més sinagogues, s'havia de procedir al tancament de la majoria i deixar-se en servici la que fos més reduïda i senzilla,¹⁸⁰ tal i com succeí, per exemple, a Girona.¹⁸¹

En qualsevol cas, es té, per Ciutat de Mallorca i al llarg del segle XV, una simultaneïtat que pogué durar bé 7 anys si s'admet que la sinagoga d'Aarón Mani començàs a funcionar en el mateix 1377 o bé 22. I una confirmació d'aquesta darrera possibilitat i coexistència es troba en el testament de Sayt Mili, dictat a 1377, i en el qual consta la voluntat del testador de què, tant a la sinagoga major com a la sinagoga menor, hi cremi una llàntia perpètua en honor de Déu, ambdues dotades de 20 quartans d'oli.¹⁸²

Mentres, des de la perspectiva jueva, el qüestionament era un altre: hi havia dubtes sobre la santedat i la legitimitat d'ús d'aquestes sinagogues restituïdes al culte. El problema es considerà de tal magnitud que, bé per manca d'opinions autoritzades entre els especialistes locals, bé per creure necessari recórrer a un personatge de gran prestigi, el

¹⁷⁹ BLASCO: "Las sinagogas de Aragón ...", 193-194.

¹⁸⁰ DE LOS RÍOS: *Historia de los Judíos ...II*, 71.

¹⁸¹ MASIÀ: "Aportaciones al estudio ...", 287.

PLANAS: "Les comunitats jueves ...", 71.

¹⁸² E. DE K. AGUILÓ: "Documents curiosos del segle XIV.- IX: Testament de Sayt Mili, juheu, fundador d'un hospital en el Call de Ciutat de Mallorca, 16 d'agost de 1377", *BSAL*, IX, Palma, 1901, 203-204.

dilema va esser plantejat a Simó ben Tsémakh Duran. Aquest metge i rabí havia nascut a Mallorca a 1361, però hagué de fugir al nord d'Àfrica arran dels fets de 1391 i allà morí a 1444.¹⁸³ Se'l considerava la màxima autoritat del seu temps en tems religiosos i singularment en jurisprudència. Els seus dictàmens formen una col·lecció de més de 800 responsa.¹⁸⁴ Una d'elles, la III:5, es refereix precisament a les sinagogues de Ciutat de Mallorca. Traduïda de l'hebreu al català per E. Feliu,¹⁸⁵ recull el dictamen de R. Duran sobre aquesta consulta.

Una de les preguntes girava entorn de la santedat de les sinagogues després dels saquejos i el seu ús diferent al religiós en mans de no jueus. La resposta fou contundent: l'havien perduda i, a més a més, el fet de què un particular les retornàs a l'ús religiós sense lliurar-les a la comunitat no millorava la situació. Així s'havia d'aplicar, sense dubtes, a la sinagoga menor, tant i més per quant es trobava hipotecada a cristians. L'Aljama estava obligada a rescatar-la comendatàriament, contribuint cada individu segons les seves possibilitats. Per altra part, també es trobava sotmesa al pagament de fruits en concepte de retribució fixa a un prestador idòlatra (=cristià) per les despeses d'errecció. De fet, aquesta circumstància sembla que va esser determinant pel seu final: després del tancament de 1420, el creditor reclamava el deute i amenaçava d'embargament.¹⁸⁶ Així degué ocórrer, ja que se sap que el local fou convertit en *escola de minyons cristians*.¹⁸⁷

L'altre aspecte es referia a si un particular, posseïdor d'una sinagoga, podia esser obligat a vendre-la o donar-la a la comunitat. En aquest cas, la sinagoga afectada havia estat pública en el passat. Amb aquest antecedent, l'actual propietari tenia l'obligació de permetre que la comunitat la redimís al mateix preu pel qual ell l'hagués adquirida, ja que una sinagoga no pot esser mai un bé privat. Aquesta part de la consulta al·ludia clarament a la segona sinagoga major, tornada al culte per Astruc Xibilí.

Interessen, a més a més, les dades històriques reflectides. R. Duran parla de dues sinagogues no perquè es trobassin en funcionament en el moment de la consulta, sinó perquè cada una es trobava sotmesa a una particular i diferent circumstància. De la lectura de les seves opinions es desprèn amb claredat que les sinagogues en qüestió són la menor, d'una part, que, en els darrers cinc anys abans de la consulta, ha estat adquirida per *mercadors i consemblants*.¹⁸⁸ És evident que es refereix als jueus portuguesos de 1395, a la vegada que situa els esdeveniments amb posterioritat a 1400. L'altra al·ludida és la major, que ja havia iniciat el segon període de funcionament. Tota vegada que es parla de que havia estat comprada fa poc i es dóna a entendre que ja complia amb la funcions pròpies,¹⁸⁹ col·loca la consulta cap a 1424 o poc després, ja que aquest és l'any del retorn al culte.

Tot junt no fa sinó demostrar el profund coneixement que Simó ben Tsémakh Duran tenia del que passava a Mallorca, malgrat el seu desterrament a Argel. Un coneixement que

¹⁸³ CONTRERAS: *Los médicos judíos ...*, 87-102.

¹⁸⁴ I. EPSTEIN: *Les responsa del Rabí Simó ben Tsémakh Duran* - Palma, 2001.

¹⁸⁵ E. FELIU: "Un dictamen de Simon ben Sémah Duran sobre les dues sinagogues de Mallorca", *Tamid*, 4, 2002/2003, 137- 145.

¹⁸⁶ FELIU: "Un dictamen ...", 139.

¹⁸⁷ LLOMPART; RIERA: "La «Historia de Sancta Fide ...»", 169.

¹⁸⁸ FELIU: "Un dictamen ...", 139.

¹⁸⁹ FELIU: "Un dictamen ...", 141.

li va permetre advertir a l'Aljama mallorquina que les dissensions internes i la vida molla que duïen serien la causa de la seva desaparició. Va veure complerts els mals auguris: a 1435 tota l'Aljama de Mallorca s'havia convertit al cristianisme.

Per acabar

Com bé es pot veure, la informació disponible sobre el tema dels cementeris jueus de Ciutat de Mallorca és de molt diversa índole i una part d'ella ha d'esser tractada amb precaució. Amb tot, resulta possible constatar l'existència segura de dos d'ells: el de la porta de Portopí –que seria el més antic– i el de la porta del Camp –darrer que funcionà. El de la porta de Santa Margalida presenta més dubtes al no poder-lo vincular, a diferència dels altres, amb cap nucli proper d'habitatge de jueus. De totes maneres, s'ha de recordar que el concepte de barri jueu en una madina i en una ciutat cristiana no és el mateix, amb la qual cosa no es pot descartar a priori que un col·lectiu més o menys nombrós de jueus hagués habitat en les immediacions del que va esser Bâb al-Kohl.

La pèrdua de la documentació generada per l'Aljama de Mallorca, tant a causa del saqueig de 1391 com per la conversió de 1435, dificulta el coneixement del tema des de la perspectiva jueva. Les fonts cristianes ho tracten tangencialment en tant que serveix de referència per a altres interessos. I des del camp de l'arqueologia, no es pot esperar cap aportació: els indrets on s'emplaçaren aquests cementeris es troben en el present del tot transformats per contínues intervencions que van des de la construcció del recinte murari renaixentista¹⁹⁰ passant per l'enderrocament de les murades a partir de 1903 i la consegüent urbanització dels solaris obtinguts conformant bona part de l'eixample.¹⁹¹

D'aquesta manera, no es poden resoldre incògnites com quin dels tres fossars dels jueus era el que, a l'any 1456, declarà tenir en propietat Francesc Sagrera, en nom seu i dels seus germans. D'ell només se sap que es trobava en el Terme de Ciutat de Mallorca, prop d'una sinya dita d'En Pisà. Estava sotmès a alou i directe domini del convent de Sant Domingo, amb el pagament de 10 lliures anuals.¹⁹² Mai se sebrà, tampoc, si en alguns d'ells hi existiren tombes de les quals, com en el cas de Sevilla, se'n pogué dir: *Y al tiempo que se deshazían, y vendían el material para obras, hallaron varios trajes y joyas en muchos cuerpos que estaban conservados más que otros, que solo descubrían lo formado del scheleto y güesos, que dio admiración la costa del enterrarse de muchos de los Judíos. Allí se hallaron libros, [...]*¹⁹³

Pel que fa a les sinagogues, resta clara la multiplicitat de les hagudes a Ciutat de Mallorca a partir de 1234 i fins els fets poc estudiats que determinaren la conversió de 1435. Existiren quatre nuclis de població jueva a Ciutat de Mallorca –cinc si es comptabilitza el relacionat amb l'Almudaina de Gumâra– i són cinc les sinagogues documentades, amb reticències sobre la localització d'alguna d'elles.

¹⁹⁰ BERNAT; SERRA: "El darrer recinte: ...", 37-60.

¹⁹¹ Mª Dolores LADARIA BAÑARES: *El ensanche de Palma. Planteamiento, problemática, construcción y valoración de un nuevo espacio urbano, 1867-1927*, Palma, 1992.

¹⁹² LLOMPART, G.: "Sagreriana minora" in *BSAL*, XXXIX, Palma, 1983, 407-434; veure: 420.

¹⁹³ Fidel FITA COLOMÉ: "El cementerio hebreo de Sevilla. Epitafio de un rabino célebre", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 17, Madrid, 1890, 174-183.

Per altra part, no deixen de cridar l'atenció determinades característiques en les seves localitzacions –carrerons, sortides secundàries, presència primerenca o tardana de forns, ... - , així com que les dues darreres tenguessin dos períodes clarament diferenciats de funcionament. Això darrer ha fet que alguns autors en comptabilitzassin set i no cinc, per considerar que les segones fases els conferiren entitat pròpia. Qualsevol sigui l'opció, el cert és que Ciutat de Mallorca, a hores d'ara, no en conserva cap resta fiable i/o visible.

El tema no està esgotat. Manquen aclarir capítols de tant d'interès com la nòmina de rabins, les escoles que havien d'acompanyar aquestes sinagogues, el catàleg de mestres que hi ensenyaren o el perquè de l'absència, per ara, de referències –escrites i/o materials- indiscutibles sobre els banys rituals –miqvé(s)- tan necessaris per alguns ritus fonamentals de la religiositat jueva, absència que impedeix la seva localització.

RESUMEN

Poco o nada se sabe de los cementerios al servicio de la Aljama de Ciutat de Mallorca. Nada anterior a la conquista de 1229 y muy poco tras esta, hasta su desaparición en 1435. En el presente trabajo se recogerán las noticias dispersas que existen sobre ellos, se dará su situación y se seguirá, aunque de manera incompleta, su suerte hasta la desaparición de cualquier resto a causa del crecimiento urbano. Partiendo de que en Ciutat de Mallorca, durante la Edad Media, no hubo un call (=judería) único, es lógico que existieran más sinagogas de las que normalmente aparecen en las publicaciones al uso. Hay suficientes noticias que así permiten documentarlo. A partir de 1234 y hasta 1435, se constata la existencia de cinco. Con el presente trabajo, por una parte, se quiere recapitular una serie de referencias tratadas hasta ahora de forma aislada. Por otro lado, el objetivo final es el de confirmar este número de sinagogas y plantear algunas hipótesis sobre la localización de las menos conocidas.

ABSTRACT

Little or nothing is known from the cemeteries to the service of the Aljama de Ciutat of Majorca. Not previous at all to the conquest of 1229 and very little after this one, up to your disappearance in 1435. In the present work there will be gathered the dispersed news that exist on them, one will give your situation and will follow, though in an incomplete way, your luck up to the disappearance of any rest because of the urban growth. In Ciutat de Majorca, during the Middle Ages, there was no a call (=jewry) only, and it is logical that more synagogues existed of those who normally appear in the publications to the use. There is sufficient news that they allow to document like, from 1234 until 1435, one consists existence of five. With the present work there wants to be summarized a series of references treated till now about isolated form, to confirm this number of synagogues and to raise some hypothesis on the location of least known.